

RS
७५/-



સરૂપ ધ્રુવ

સહિયારા સૂરજની ખોજમાં

સહિયારા સૂરજની ખોજમાં

(ગવાયાં તે ગીત)

સરપ કુવ

સંવેદન સાંરકૃતિક મંચ

‘આપણું સાહિત્ય’ પ્રકાશન શ્રેષ્ઠી : પુસ્તક - ૭

2003

સહિયારા સૂરજની ખોજમાં

સહિયારા સૂરજની ખોજમાં

SAHIYARA SURAJANI KHOJMAN

Collection of Songs

by Saroop Dhruv

March, 2003

© સરૂપ ધ્રુવ

૪, લલિતકુંજ, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯

૭૫૦ નકલ

મૂલ્ય : રૂપિયા પંચોતેર (Rs. 75/-)

આવરણ : અમિત દવે (ઇન્ટરફેઝ)

કોમ્પ્યુટર ટાઈપ સેટિંગા : મુકેશ એન્ટરપ્રાઇઝ,
બી ૧૧૮, સૃષ્ટિ પાર્ક, પાર્શ્વનાથ ટાઉનશીપ,
નવા નરોડા, અમદાવાદ

મુદ્રક : ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, મિરાપુર, અમદાવાદ

પ્રકાશક : સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચ,
'દિગંત' ૮, રૂપેશ સોસાયટી,
વસ્ત્રાપુર સ્ટેશન રોડ,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૪૧

વિતરક : 'દશન'
એ ૮/૪, સહિયારા ટાવર્સ, રેલ્વે ઓવરબ્રિજના છેડે,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૪૧.

ફોન નં : 6815484, 6820088

અપદા

સુશ્રી મેધાબહેન પાટકરને...

જેમણે મૂડીવાદી વિકાસની વિડંબળાઓને પડકારી,
જેમણે છેવાડાના લોકોને એ પડકારની
પરિભાષાની ખુમારી આપીને
જનઆંદોલન જગવ્યું, જીવતું રાખ્યું
એવાં જૂઝારુ કર્મશીલ
મેધાબહેનને આ ગીતો સાદર-પ્રેમ.

સહિયારા સૂરજની ખોજમાં

લોકજીવન, લોકસમસ્યાઓ, લોકઆગૃહિ અને લોકસંખરમાં મારી સંડોવણીને કારણે એટલું તો અચૂક સમજાયું છે કે ગીતોમાં શક્તિ છે. બે દાયકા પહેલાં ‘આધુનિક કવિ’ હતી ત્યારે ગીતો વેવલાઈ છે એમ માનતી હતી, લખતાં શરમ લાગતી હતી કેમ કે એ ગીતોની પરિભાષા અખાગમતી હતી, અલગ હતી. આજે જનવાદી કાન્તિકારી આંદોલનની સિપાહી બન્યા પછી ગીતો મારાં પણ હથિયાર બન્યાં છે, લોકોની જેમ, લોકકવિઓની જેમ.

આમ જુઓ તો ગુજરાતમાં અને દેશમાં, ગયો દાયકો વિશિષ્ટ લોકઆંદોલનોનો નહિતો; સામાજિક અને રાજકીયક્ષેત્રે સક્રિયતાનો હતો. ભૂકંપ અને જોનોસાઈડ (વંશીય નિકંદળ)નાં પરિણામો અને પ્રતિક્રિયાથી સત્યતા અને સંસ્કૃતિને બહુ શોષણું પડ્યું. જનસુદ્ધાય દુષ્કાળ, પાણીની અદ્ધત, ગરીબોનું હાંશિયાકરણ, મગતિવીહીન વિકાસની આંધળી દોટ અને જ્ઞાનપ્રકાશ વિહોળી આધુનિકતા (!) જેવી વિવિધ આસમાની-સુલતાનીનો પ્રતિકાર ગીતો દ્વારા કરી શકે છે. ગીતો એમને ન્યાયને મારગે ઝૂઝવામાં ટેકો આપે છે. આ સંગ્રહમાં જનસુદ્ધાયના આ પ્રતિકાર અને ઝૂઝારપણાનો સંગાથ કરવાનો સૂર પહેલો છે.

પંચાવન વર્ષ પછી પણ લોકશાહીને લાયક સમાજરચના માટેના પ્રયાસો કરવા જ પડે છે. પંચાયતીરાજ, સ્વશાસન, દલિત અધિકાર, દલિત સંઘર્ષ, નારી આગૃતિ, નારી સંગઠન, બિનસાંપ્રદાયિકતા જેવી ભાવનાઓ અને મૂલ્યો ધરાવતાં આ ગીતોમાં લોકશાહીનાં મૂળિયાંને મજબૂત કરવાનો પ્રયાસ છે.

‘મશાલ ગીતો’નો વિશેષ ઉલ્લેખ કરતાં પોરસાઉં છું. કચ્છમાં ભૂકુપ પછી જે સામાજિક વિષમતા અને અન્યાયનો માહોલ ભીસવા લાગ્યો ત્યારે અને તાગવા અને સક્રિયપણે અને લેદવા માટે જે શેરીનાટક અને ગીતો દ્વારા એક સાંસ્કૃતિક પ્રયાસ કરેલો તે છેવટે સ્થાનિક વંચિતોના ‘લોકઅધિકાર મંચ’ રૂપે નક્કર રૂપ પામ્યો. કચ્છમાં દેશભરના નિષ્ણાતો, ન્યાયાધીશો દ્વારા લોકસુનાવણી થઈ, સ્વયંભૂ લોકઆંદોલને જોર પકડ્યું તેની ભૂમિકા બનવા પામેલાં આ ગીતો આજની તારીખમાં પણ કચ્છી માહુનાં કંઠે રમે છે તે જાણી - સાંભળીને ગરવાઉં છું.

ગુજરાતમાં છેવાડાના લોકો માટે અને એમના વતી અવાજ ઉઠાવવાનું કામ કરતાં સ્વેચ્છિક સંગઠનો સાથેની અમારી (સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન માટે પ્રતિબદ્ધ સંસ્થા ‘દર્શન’ની) સહભાગિતાનાં પરિણામ સમાં આ ગીતો ગવાયાં છે, ફેલાયાં છે, આઉટયો-કેસેટોમાં સચવાયાં છે. ‘આનંદી’, ‘દાઢી’, ‘નવમજીન’, ‘મહિલા સ્વરાજ મંચ’, ‘સામાજિક ન્યાયકન્ન’, ‘સ્નેહ સમુદાય’, ‘અમન સમુદાય’, ‘ગુરુરવાણી’નો આ ગીતોના નિમિષાંમાં નિમિતારૂપ થવા બદલ આભાર માનું છું.

અસરકારક સંગીતથી સજાવેલાં આ ગીતોની બંદિશ - લગ્બગ તમામ ગીતોની બંદિશ આત્મીયતાપૂર્વક બાંધનાર શ્રી મધુંકભાઈ ઓઝા પણ આ ગીતોની પ્રભાવકરતાના ભાગીદાર છે. તેમનો સપ્રેમ

આભાર. આ ગીતોને કંઈ આપનાર કલાકારો, કસબીઓને પણ સાભાર યાદ કરું છું.

મારી કલમની જનવાદી ધારને કદી બુઝી થવા ન દેનાર પહણ્યે તરીકે અને ‘દર્શન’ના સંવાહક તરીકે આ ગીતોના નિમિષાંમાં સીધો અને આડકતરો ફાળો આપનાર બિરાદર હિરેન ગાંધીનો પણ આભાર.

‘સંવેદન સાસ્કૃતિક મંચ’ અને ગુજરાતના જનસંઘર્ષ સાથે સંકળાયેલા શ્રી ઈશ્વરભાઈ અમારા મેત્ર હોવા ઉપરાંત આ પુસ્તકના મુદ્રક પણ છે. તેમના મુકેશ એન્ટરપ્રાઇઝ મુદ્રણ સંસ્થાનનો અને સુચારુ છપાઈ કરવા બદલ ‘યંત્રિકા પ્રિન્ટરી’નાં મિત્રોનો પણ આભાર.

અને છેલ્લે... જેમણે આ ગીતો હેઠાં ભરીને ગાયાં છે, મન ભરીને માણયાં છે અને જેમનાં જીવનમાં આ ગીતોએ કશીક પરિવર્તનલક્ષી ભૂમિકા ભજવીને મારા પ્રયત્નને અર્થપૂર્ણ બનાવ્યો છે એવા, ગુજરાતના વંચિત-દલિત-શોષિત સમુદાયના લાયમાં આ ગીતો મૂકીને અટકું છું : સહિયારા સૂરજની આપણા સૌની ખોજ સૂરભરપૂર બની રહે એ જ જંખના સાથે.

અનુપ દ્વારા

ડૉ. સરપ ધૂવનું સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન

કાવ્ય સંગ્રહ

1. મારા હાથની વાત	1982	નક્શત્ર ટ્રેસ્ટ
2. સળગતી હવાઓ	1995	સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચ

અભ્યાસ ગ્રંથ

1. હીરનો લીંયકો	2001	અમી પબ્લિકેશન [ભાલ પ્રદેશની વશકર કોમની બેનોનાં લોકગીતોનું સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિશ્લેષણ નિરૂપતો ગ્રંથ - બિહેવીપરલ સાયન્સ સેન્ટરનાં સુશ્રી શોભના પરમાર-જ્યોતસ્ના મુક્કવાનના સહયોગ સાથે]
-----------------	------	---

મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસ લેખો

1. ‘પરીક્થા : પરિક્થા’	‘વિદ્યાપીઠ’	1973
2. ‘ઉભાણા’	‘વિદ્યાપીઠ’	1974
3. ‘ગુજરાતી કવિતામાં નારી’	‘પરબ’	જાન્યુઆરી -1982
4. ‘વૃક્ષ ચલે નિજ લીલા’	‘દર્શક અભિનંદન ગ્રંથ’	1985
5. ‘લોકસાહિત્યના અધ્યાપનની સમસ્યાઓ’	‘અધીત’	1986
6. ‘સંદર્ભો પરવારી ગયા પછી પણ’	‘જગબેર જ્યંતિ દલાલ’	1986
7. ‘મો સૂગણું’	‘કસુંભીનો રંગ’ (મેધાઝી અધ્યયન ગ્રંથ)	1998
8. ‘સર્જક ચેતના’ : પ્રશ્નો અને પડકારો’ [ગુજરાતી સાહિત્ય પરિખદના 1997ના વડોદરા ખાતેના અધિવેશનમાં રજૂ કરેલ અભ્યાસ લેખ]	‘સર્જક ચેતના : પ્રશ્નો અને પડકારો’	1998

9. ‘ઊડા અંધારેથી’	‘લોહીલુહાણ વર્તમાનની રૂબરૂ’ કાવ્ય સંગ્રહનો પ્રસ્તાવના લેખ	2000
10. ‘એક મશાલ : શૂરી પૂરી’	‘અગનંદૂલ’ કાવ્ય સંગ્રહનો પ્રસ્તાવનાનો લેખ	2000

સંપાદનો

1. ‘આપણું સાહિત્ય’ (જનવાદી સાહિત્યિક પત્રિકા)	હિરેન ગાંધી સાથે	1985 થી 1986
2. ‘સાભરમતી પૂછે છે’ (જનવાદી સાહિત્ય સંગ્રહ)	હિરેન ગાંધી સાથે	1986
3. ‘આખા દાયકાનો દસ્તાવેજ’ (ગુજરાત રાજ્ય સાંસ્કૃતિક પ્રમાણપત્ર બોર્ડ નાભૂદી આંદોલનનો દસ્તાવેજ ગ્રંથ)	હિરેન ગાંધી અને હસમુખ બારાડી સાથે	1990
4. ‘સર્જક ચેતના : પ્રશ્નો અને પડકારો’	હિરેન ગાંધી - મયંક ઓજા સાથે	1998
5. ‘કલમ - ૧’ (‘કલમ’ લેખિકા મંચનો વાર્ષિક સાહિત્ય સંગ્રહ)	સુશ્રી સુહાસ ઓજા, રીતા ભણ, જ્યશ્રી મહેતા, સ્વાતિ મેઢ અને ઈન્દુ રાવ સાથે	2001

અંગ્રેજી સર્વસંગ્રહોમાં પ્રતિનિધિત્વ

1. ‘ઇન્ડિયન વિમેન રાઇટીંગ - પાર્ટ : ૨’	ઓક્સફર્ડ પ્રેસ	1990
2. ‘ઇન ધેર ઓફન વોઇસ’	પેન્દ્ચિન ઇન્ડિયા	1990
3. ‘એસેન્ટ ઓન ગુજરાતી પોથેટ્રી’ અકેડેમીના ‘ઇન્ડિયન લિટરેચર’નો અંક - 181	ભારતીય સાહિત્ય અકેડેમીના ‘ઇન્ડિયન લિટરેચર’નો અંક - 181	1997

અનુક્રમણિકા

વિભાગ - ૧ : મોં ખોલીને હું ફેદેવાની

૧.	સંધર્ષ ગીતા	2
૨.	મિલન ગીત	7
૩.	પંચાયત બહેનાના મેળા માટે	10
૪.	મહિલા મેળો	11
૫.	બહેનોની રામાયણ	13
૬.	સહિયારા પ્રશ્નો...	14
૭.	ક્યારે, ક્ષેડોને, ક્યારે ?	15
૮.	લીલિછમ વાડિયું વેડાઈ ગઈ	16
૯.	સાસુ - વહુનો સંવાદ	20
૧૦.	એક નહિ જન્મેલી દીકરીનો ભરસિયો	22
૧૧.	દલિત કન્યાનું ગીત	23
૧૨.	છેક છેવાડે (દલિત બહેનોનું ગીત)	24
	વિભાગ - ૨ : અજ્વાળાં ઉતારો	25
૧.	જબાક્કુ ઉઘડી આંખ	26
૨.	અધિકાર - ગીત	27
૩.	દલિતોની આજાઈ	30
૪.	સંગઠન	32
૫.	અજ્વાળાં ઉતારો	33

વિભાગ - ૩ : સ્વરાજ સૌનું

૧.	સ્વરાજ સૌનું	36
૨.	ચુંટાણી આવી	38
૩.	સ્વશાસન અને સ્ત્રીઓ	40
૪.	સ્વશાસન અને આદિવાસીઓ	41
૫.	સ્વશાસન અને દલિતો	42
૬.	સ્વશાસનમાં ગ્રામસભા	43
૭.	સહિયારું સપનું	44
૮.	સપનાંનો ભંગાર	46

વિભાગ - ૪ : મશાલ ગીતો

૧.	નવા કષ્યણું સમણું	48
૨.	જવાબદારી	59
૩.	ખીલ્યાં છે કૂલ	50
૪.	વૃદ્ધાનું ગીત	51
૫.	કેમ નથી બદલાતું ?	52
૬.	લોકશાહી	54
૭.	કોનાં અમે બાળ ?	55
૮.	માણસને શું જોઈએ ?	56
૯.	મારા ગામના લોકો	57

વિભાગ - ૫ : અમદાવાદ ! અમદાવાદ !

૧.	સાયકલ મારી સરરર જાય...	60
૨.	અમન-ગીત	63
૩.	શહેરની સડકો	64
૪.	હર બાર કિસીની દંગે મેં	65

૧. સંઘર્ષ - ગીતા

[પંચમહાલની આહિવાસી બહેનોની સાંસ્કૃતિક ટુકડી માટે, એમી માર્યા નિભિત્તે લખેલી 'સ્ત્રી ગીતા' નાટકનું ગીત, જેમાં મહિલા-વહીવંચાઓ અલગ અલગ દશ્યોના આરંભે એકેકી કરી ગાઈને શરૂઆત કરતાં હતી]

કોરસ - નવા જમાનાની નવી લડાઈઓ, નવા વહીવંચા નીકળતેલા હો !

કાન દર્દી સુણજો ને ખુલ્લી આંખ રાખજો, એટલું કહેવા આવતેલાં હો !

સુત્રધાર - નવા જમાનાની કર્દી લડાઈઓ ? બહેનોની લડાઈઓ. ઓગડીસમી અને વીસમી સદીમાં સ્ત્રીઓ દ્વારા શરૂ થયેલાં અને ચાલેલાં આંદોલનો, ચળવળો અને લડતનાં ઈતિહાસનાં કેટલાંક પાત્રો અને વિગતો લઈને આવેલાં આ મહિલા વહીવંચાઓને સાંભળજો અને આજનો - આઠની માર્ચનો મહિમા જાણજો ને જણાવતાં રહેજો.... (દાંડી પિટે છે) હો... હો... હો... હો....

(૧)

કોરસ - અમેરિકાની મજદૂર બહેનો, કામના કલાક માટે લડતેલી હો !

હડતાલો પાડીને રેલીઓ કાઢેલી એણે હક્કની લડાઈ એમ કીધેલી હો !

ગૂક્યા'તા માલિક ને જીતેલી બહેનો એમ પહેલી લડત નવી ચાલેલી હો !

વરસોવરસ એ જીત યાદ કરવાને બહેનોની મીટીંગો મળતેલી હો !

(૨)

યુરોપ - અમેરિકાની બેનો એવી લડી કે અમને મતાધિકાર જોઈએ રે હો !

લાંબી લડત આપી, માંગણી ઉઠાવી'તી સત્તાના હક્ક એમ મેળવા રે હો !

સહુને માટે લડી'તી, સૌને અપાવ્યા હક્ક, એનાં તે ફળ સહુ પાયાં રે હો !

આપણે આગાદ થયાં, બહેનો મતદાર બની, ચૂંટણી લડવાને સહુ આવિયા રે હો !

(૩)

સાવિત્રીબાઈ* તો સાદી સીધી તોયે, બહાદુરી કેવી બતાડેલી હો !
પાટી, પેન, ચોપડી હાથમાં લઈને એ તો નિશાળે ભણવા બેઠેલી હો !
ગાળોએ સાંભળી ને પથરાનો માર ખાંધો, તોયે હિંમત ના છોડેલી હો !
ભણતી જો થાય બહેનો, દુનિયા બદલે એવી વાત એણે જીવી બતાવેલી હો !

(૪)

અનુસૂયાબેન*ની એવી લડાઈ કે કામદારનાં દુઃખ જાણતેલાં હો !
શેઠિયાની દીકરી ને શેઠિયાની બહેન હતી ; કામદાર તોયે ભચાવતેલાં હો !
સાસરિયું છોડીને પિયર પાછી આવી, પરદેશ ભણવાને જાતેલી હો !
મિલની માલિક બની, ભાઈની ભાગીદાર ને કામદારના હક્ક ગજવેલા હો !

(૫)

દુગા* છે નામ જેનું, ભાબી ભગતસિંગાની, સૌની માનેતી એ થાતેલી હો !
ઘરવાળા સાથોસાથ ખબો મિલાવીને આજાઈ - જંગમાં લડતેલી હો !
ફાટ્યો'તો બોંબ અને ધક્કી મરાયો ત્યારે પણભરમાં વિધવા બનતેલી હો !
ખૂણો એ પેઠી ન'તી, મોં વાળી રડતી ન'તી; લડવાને બહાર એ આવતેલી હો !

(૬)

શારદાબેન*ને દાક્તર સુમંતબઈ*, જુગતે એ જોડી મળતેલી હો !
પહેલપહેલાં કોલેજમાં ભણીયાં ને બજાર પક્કાં, ગરીબનાં ભેરૂ થાતેલાં હો !
ગૂપ્તાંમાં રહીને સેવાઓ કીધી, મજદૂરનાં બાળ સાંજી કિથલાં હો !
છોડિયું ભણાવી ને નિશાળો કાઢી પછી કોલેજો બહેનોની કાઢતેલાં હો !

(૭)

એકલદોકલ અને વિધવા લાચાર બેનો આશાર માટે ટળવળતી'તી હો !
સાસરેથી કાઢેલી, મા બાપે તરછોડી, સમાજે જેને ખુલ્કારેલી હો !
એવી બહેનોને 'ઘરનું ઘર' આપવા, 'વિકાસગૃહ' એણે બાંધેલું હો !
પુષ્યાબહેને* તો આગળ આવીને એમ બહેનોની વિપદાને બાંગેલી હો !

(૮)

કાઠિયાવાડમાં શિયાળ બેટ છે, કોળી-પઢાર ત્યાં વસતેલાં હો !
આમતેમ આથડીને મજૂરી કરતાં, જેમતેમ પેટ એમ ભરતેલાં હો !
માસ્તરની દીકરી કાશીબહેન* એક, મનમાં નિરધાર એમ કરતેલો હો !
શહેરમાં પહોંચીને એ તો નર્સનું ભજતેલાં ને માંદાની સેવા કરતેલાં હો !

(૯)

દેશની આજાદી વેળા, ભાગલા પડેલા ત્યારે, સૂરજ પણ શરમે ઢંકતેલો હો !
હિંદુ-મુસલમાન-શિખ ત્યાં લુંટાયેલાં, કાળો તે કેર કેવો જમતેલો હો !
બહેનો વિખાણી ને પિંખાણી લાજ એની, સૌએ નિરાધાર બનતેલી હો !
મૂછુલાબેન* સાથે કમળાબેન* જઈ પહોંચી બહેનોને આશરા આપતેલાં હો !

(૧૦)

રાની પરજ ને કાળી પરજ એ તો કુંગર ને જંગલમાં વસતેલાં હો !
આદિવાસીને 'ભીલડાં' કહીને સૌ માણસમાં એને ના ગજતેલાં હો !
કાંતાબેન*, કોડિબેન*, અંનપૂરણાબેન* એમ જંગલમાં હારોહાર આવતેલાં હો !
વન વન ધૂમીને એઝો છોકરાં ભજાવિયાં ને આદિવાસીને જગાડતેલાં હો !

સમાપન

આવી આવી લડતો ને આવી આવી હારજીત, વહીવંચા થઈને અમે ગાતેલાં હો !
વરસો વરસ બેનો એની તે યાદમાં, ઉજવણી કરવાને મળતેલાં હો !
આઠભી માર્યને 'મહિલા દિવસ' કહી, વરસોવરસ પોરસાતેલાં હો !
ભેગાં મળીને સહુ સુખ-દુઃખ વહેંચતાં ને સંગાથે શક્તિ સાંપડતેલાં હો !

ફેબ્રુઆરી, '98

સંદર્ભનોથી :

કઠી - ૧: ઈ. 1857 માં અમેરિકાના શિકાગો શહેરની કાપડ મિલની કામદાર બહેનોની લડત;
જેને ૧૮મી સદીની પહેલી શ્રમજીવી લડત કહેવાય છે.

કઠી - ૨: આ લડતને યુરોપની, ખાસ તો જર્મનીની બૌદ્ધિક તેમ જ કામગાર બહેનોએ આગળ ધ્યાવી. નારીવાદી આંદોલનનો આરંભ થયો : જે 'સફેંટ મુવમેન્ટ' કહેવાય છે.

કઠી - ૩: સાવિત્રીબાઈ ફૂલે, જે મહારાષ્ટ્રના દલિત કાન્તિવીર મહાત્મા જ્યોતિરાવ ફૂલેનાં નિરક્ષર પત્ની હતાં. પતિએ પત્નીને ભજાવવાની શરૂઆત કરી અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી-ક્રેણવણીનો આરંભ કર્યો. સમાજનાં મહેણાંટોણાં વેઠીને પણ આ દંપતીએ શિક્ષણ અને સુપારાનું કામ ચાલુ રાખ્યું.

કઠી - ૪: અનુસૂયાબહેન સારાભાઈ, અમદાવાદની કેલિકો મિલનાં માલિક હતાં. મિલકામદારોના અધિકાર અને હિતોનાં રક્ષણ માટે સગા ભાઈ સામે લડત આપવી પડેલી. પોતે મિલકામદારોની ચાલીઓમાં નિશાળ, ગ્રંથાલય અને સ્ત્રીઓ માટે સિવણવર્ગ વગેરે પણ ચલાવતાં હતાં.

કઠી-૫: દુર્ગાભાઈ તરીકે જ્ઞાતીં મૂળ ગુજરાતી એવાં કાન્તિકારી મહિલા પોતાના કાન્તિકારી પતિ ભગવતીચરણ વોરા સાથે ખભેખભો મિલાવીને સશક્ત કાન્તિના સાહસો કરતાં. શહીદ ભગતસિંહ ઉપર એમને ખૂબ મમતા હતી.

કઠી - ૬: શારદાબેન ગુજરાતનાં પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ બેનોમાંનાં એક. સ્ત્રીક્રેણવણી અને બહેનો-બાળકોનાં આરોગ્યનાં કામ પોતાના પતિ ડૉ. સુમન મહેતાની સાથે મળીને કરતાં. ગુજરાતમાં મહિલા-કેલેજ સ્થાપવામાં એમનો મોટો ફાળો હતો.

કઠી - ૭: પુષ્પાબેન દેસાઈ, જેમણે બહેનોનાં શિક્ષણ-રોજગારીનાં કાર્યોની શરૂઆત સૌરાષ્ટ્રી કરી ; જ્ઞાતીં મહિલા-ગૃહ 'વિકસગૃહ' શરૂ કર્યું. આજે 'વિકસગૃહ'ની ગુજરાતભરમાં શાખાઓ છે.

કઠી - ૮: કાશીબહેન મહેતા, પ્રથમ ઉજળિયાત મહિલા હતાં જેમણે નર્સિંગનો અભ્યાસ કરીને, સૌરાષ્ટ્રના ગરીબ-પણત વિસ્તારોમાં બહેનોના આરોગ્યનું કામ કર્યું. આજે ૮૦ની વધે તેઓ વડોદરામાં વસે છે.

કઠી - ૯: મૂછુલાબેન સારાભાઈએ 1936 માં, અમદાવાદમાં બહેનો માટેની સંસ્થા 'જ્યોતિસંધ'ની સ્થાપના કરી હતી. દેશના ભાગલા પડ્યા ત્યારે હિંદુ, મુસ્લિમ અને

શિખ કોમની તરછોડાયેલી અને ગ્રાસ પામેલી બહેનોના પુનઃસ્થાપનનું ભગીરથ કાર્ય
કરવાની જવાબદારી સરકારે તેમને સોંપી. મુંબઈનાં ગાંધીવાદી સમાજ કાર્યકર
કમળાબેન પટેલ પણ મૂદુલાબેનની સાથે જોડાયાં. ૧૯૪૭થી ૧૯૫૪ સુધી આ કામ
ચાલ્યું. કમળાબેન આ કામનાં સંસ્મરણો લાખ્યાં, જેનું ‘મૂળ સોતાં ઉખડેલાં’નામે પ્રસિદ્ધ
પુસ્તક રચાયું.

કડી - ૧૦: દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારમાં જુગતરામ દવેએ આદિવાસી સુધારણા,
શિક્ષણનું કામ શરૂ કરેલું. અન્નપૂર્ણાબેન મહેતા, કાન્તાબહેન, હરવિલાસ બેન, કોડિબેન
જેવાં ગાંધીવાદી કર્મશીલ મહિલાઓએ આ કાર્ય ખૂબ નિષા અને ત્યાગપૂર્વક ચાલુ
રાખ્યું.

૨. મિલન - ગીત

જૂથ : ૧

આવો રે આવો બહેનો ! અવસર આપણો આવ્યો... હો !
ઉબરથી આકાશ લગી જો ! મારગ આ લંબાયો... હો !
પંચાયતનાં ખૂલ્યાં બારણાં... ઊજાસ જો, પથરાયો.... હો !
રગરગમાં ને જીવતરમાં જો ! રંગ નવો છલકાયો... હો !
આજ સુધી આધાં રાખેલાં, આજ સુધી અણઘડ સમજેલાં
મરદોની આ દુનિયા માંહે લેશું હક્ક સવાયો... હો !

જૂથ - ૨

સાચું પૂછો, તો મને કંઈ કંઈ થાય
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?
મરદોની વચ્ચે કેમ બેસાય ?
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?
બહુ બોલ્યામાં આબર જાય,
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?
બોલિયે નહિ તો કામ કેમ થાય ?
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?

જૂથ : ૧

આવો ડર તોઓપણ સૌનાં હૈયામાંહિ ભરિયો... હો !
એ ડર આજે દૂર કરીશું, મક્કમ નિર્ણય કરિયો... હો !
મેળે મેળે કોઠાસૂઝથી ઘરનો વહીવટ કરિયો.... હો !
સુખમાં, દુઃખમાં ટક્કર જીલી, ઘર સંસાર ચલાવિયો.... હો !
તૂટ પરી તો ટાંકા લીધા, નથી નવો કંઈ કિસ્સો.... હો !
ઘરનો વહીવટ, ગામનો વહીવટ, આપણો સરખો હિસ્સો.... હો !

સહિયારા સુરજની ઘોડ્યા

જૂથ : ૨

જ્યાં પગ મેલો, કાદવ-કિચ્ચાડ
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?
કરવાં કેમ કરી, કામ કંઈ નવતર ?
લોભ ને લાલચ, લાંચ ને રૂધ્યત
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?
કોણ રે બદલશે ભૂંડો એ વહીવટ
સત્તા મળી, હવે શું કરશું ?

જૂથ : ૧

આપણા હાથની વાત છે આ તો, આ તો આપણું કામ છે હો
ભાંગેલાંને ફેરથી ઘડવાં, સર્જનહારનું કામ છે હો....
નવ નવ માસની ધીરજ રાખી, આપણે બાળ ઉછેર્યો હો....
આપણા ગામને ખોળે રાખી, એમ જ ગામ ઉછેરશું હો....
ઘરની ગંદકી દૂર કરી'તી.... ઘરના મેલ તો ધોયા હો....
એમ જ આપણા ગામની ગંદકી, આપણે દૂર કરીશું હો....
આજ સુધી ઘરનું જોતાંતાં.... હવે દૂરનું જોશું હો....
આજ સુધી ઘરનું કરતાં'તાં.... હવે ગામનું કરશું હો....

જૂથ : ૨

કચેરીઓમાં કલ્લાકો જાય
સત્તા મળી તો શું વળિયું ?
સામે થઈએ તો હડહડ થાય - સત્તા મળી.
તલાટી - સેવક જીવ ખઈ જાય - સત્તા મળી.
બેનોની ડેરકેર ઠકા થાય - સત્તા મળી.

જૂથ : ૧

હવે સામનો કરશું સૌનો.... રસ્તા સૌ શોધીશું હો....
અરસપરસને ટેકો કરશું.... એમ જ આગળ વધશું હો....
સત્તાનો મતલબ સમજશું.... નવી રીત કેં શીખશું હો....
નવું ગણિત ને નવલી ભાષા.... અર્થ નવા પામીશું હો....
આજે અહીંયાં સૂર મિલાવી.... શક્તિગીત ગજવશું હો....
ઉંબરથી આકાશ લગી લ્યો.... હામ લિડીને જાશું હો....

‘97

રચના સંદર્ભ : ૧૭ માં ગુજરાતભરની પંચાયત-સલ્લ્ય તથા સરપંચ બહેનોના મહા-મેળા માટે
શરૂ થયેલા ‘મહિલા સ્વરાજ અભિયાન’નું (થીમ-સોંગ) મુખ્ય સંઘગાન.

સહિયારા સુરજની ખોજામાં

જૂથ : ૨

જ્યાં પગ મેલો, કાદવ-કિચ્ચડ
સત્તા મળી, હવે શું કરશું?
કરવાં કેમ કરી, કામ કંઈ નવતર?
લોભ ને લાલચ, લાંચ ને રૂશત
સત્તા મળી, હવે શું કરશું?
કોણ રે બદલશે બુંડો એ વહીવટ
સત્તા મળી, હવે શું કરશું?

જૂથ : ૧

આપણા હાથની વાત છે આ તો, આ તો આપણું કામ છે હો
ભાંગેલાંને ફેરથી ઘડવાં, સર્જનહારનું કામ છે હો....
નવ નવ માસની ધીરજ રાખી, આપણે બાળ ઉછેર્યાં હો....
આપણા ગામને ખોળે રાખી, એમ જ ગામ ઉછેરશું હો....
ઘરની ગંદકી દૂર કરી'તી.... ઘરના મેલ તો ધોયા હો....
એમ જ આપણા ગામની ગંદકી, આપણે દૂર કરીશું હો....
આજ સુધી ઘરનું જોતાંતાં.... હવે દૂરનું જોશું હો....
આજ સુધી ઘરનું કરતાંતાં.... હવે ગામનું કરશું હો....

જૂથ : ૨

કૃષેરીઓમાં કલ્લાકો જાય
સત્તા મળી તો શું વળિયું?
સામે થઈએ તો હડહડ થાય - સત્તા મળી.
તલાટી - સેવક જીવ ખઈ જાય - સત્તા મળી.
બેનોની ઠેરઠેર ઠડા થાય - સત્તા મળી.

જૂથ : ૧

હવે સામનો કરશું સૌનો.... રસ્તા સૌ શોધીશું હો....
અરસપરસને ટેકો કરશું.... એમ જ આગળ વધશું હો....
સત્તાનો મતલબ સમજશું.... નવી રીત કેં શીખશું હો....
નવું ગણિત ને નવલી ભાષા.... અર્થ નવા પામીશું હો....
આજે અહીયાં સૂર મિલાવી.... શક્તિગીત ગજવશું હો....
ઊંબરથી આકાશ લગી લ્યો.... હામ લિડીને જાશું હો....

‘97

રચના સંદર્ભ : ૧૭માં ગુજરાતભરની પંચાયત-સત્ય તથા સરપંચ બહેનોના મહા-મેળા માટે શરૂ થયેલા ‘મહિલા સ્વરાજ અભિયાન’નું (થીમ-સોંગ) મુખ્ય સંઘગાન.

૩. પંચાયત - બહેનોના મેળા માટે

ગીત : ૧

(જુલાણ મોરલી વાગી રે... જો દાળ)

જૂલાણ મોરલી વાગી રે... જગ આખામાં

જુઝો, જુઝો, બેનો કેવી જાગી રે... જગ આખામાં

ગામે ગામથી અમે તો આવિયાં રે...

સાથે શક્તિ અનેરી લાવિયાં રે... જગ આખામાં

આજે મંચથી કરી શરૂઆત રે...

આજે મોં ખોલી કરી અમે વાત રે... જગ આખામાં

એક ડગલું ભર્યું હિંમતથી રે...

અમે ડરશું નહીં કોઈ વાતથી રે... જગ આખામાં

અમે કુટુંબ - સમાજને સમજાવિયાં રે...

અમે ઉબર ઓળંગીને આવિયાં રે... જગ આખામાં

સામે નવલાં મારગ કેંક દીઠા રે...

અમે સપનાં નવાંનવાં દીઠાં રે... જગ આખામાં

અમે એકમેકને લીધાં સાથમાં રે...

પછી સૌને લેવાં સંગાથમાં રે... જગ આખામાં

આજે ઘરનો વહીવટ અમે કરતાં રે...

કાલે દેશમાં ચલાવશું રાજ રે... જગ આખામાં

અમે દિવડીથી દીવા પેટાવિયા રે.

અમે રસ્તા નવા અજવાળિયા રે... જગ આખામાં

'99

રચના સંદર્ભ : સૌરાષ્ટ્રની પંચાયત-સભ્ય તથા સરપંચ બહેનોના મેળા માટે રચાયેલ સંધગાન.

૪. મહિલા-મેળા

(રંગ લાગ્યો - ચુંદરીએ - નો દાળ)

રંગ લાગ્યો મેળાનો, સહુને રંગ લાગ્યો

નવી આશા, હિંમતનો રંગ લાગ્યો

મારી બેનો રે... કે હોવે - હોવે... રંગ લાગ્યો..

અમે પ્રેલે પગથિયે પગ મેલ્યો

અમે ઊંચક્યાં માથાં સાથ... મેળાનો સહુને રંગ લાગ્યો

અમે બીજે પગથિયે પગ મેલ્યો

મોં ખોલ્યાં ને મનની કિધી વાત... મેળાનો સહુને..

અમે ગીજે પગથિયે પગ મેલ્યો

અમે સૈયરને લીધી સંગાથ... મેળાનો સહુને..

અમે ચોથે પગથિયે પગ મેલ્યો

અમે સંગે રોયાં- સાથ હસ્યાં... મેળાનો સહુને..

અમે પાંચમે પગથિયે પગ મેલ્યો

અમે માહિતી મેળવીને રાચ્યાં... મેળાનો સહુને..

અમે છકે પગથિયે પગ મેલ્યો

અમે છૂટથી જગમંડપમાં નાચ્યાં... મેળાનો સહુને..

અમે સાતમે પગથિયે પગ મેલ્યો

હવે સત્તાનો મતલબ સમજાય... મેળાનો સહુને..

અમે આઠમે પગથિયે પગ મેલ્યો

અધિકારનો અરથ સમજાય... મેળાનો સહુને..

અમે નવમે પગથિયે પગ મેલ્યો

નવા સમાજનાં સપનાં દેખાય... મેળાનો સહુને..

અમે દસમે પગથિયે પગ મેલ્યો	મેળાનો સહુને..
સૌ સમાન છે એવું સમજાય...	
દસે ડગલાં ધરતી પર સંગે દીધાં	
હવે આગળનો પંથ ટેખાય...	મેળાનો સહુને..
અમે અંતરના હિવડા પ્રગટાવ્યા	
હવે જ્યોતિથી જ્યોત જગવાય...	મેળાનો સહુને..

ઓગસ્ટ, 2001

રચના સંદર્ભ: સૌરાષ્ટ્ર સહિત્યર મેળા માટે તૈયાર કરેલું સમૂહગીત.

૫. બહેનોની રામાયણ

રામાયણ, રામાયણ, મારે રોજની રામાયણ રે ! (૨)

લેલી પરોકે ઘંટી મંહું
દાણાંની રામાયણ રે...
ચૂલો જ્યાં પેટાવા જાઉ
બળતણાની રામાયણ રે...

ત્રણ જો સાંધું, તેર જ તૂટે... એવી તો રામાયણ રે !

પીવા જોવે, ન્હાવા જોવે
પાણીની રામાયણ રે...
કૂવા ખૂટે, ચકલી તૂટે
પંપની રામાયણ રે....

બારે મહિના તરસે મરતાં... એવી તો રામાયણ રે...

મુલક આખો પથરે ભરિયો
ખેતીની રામાયણ રે...
રળવા બીજું કામ મળે ના
રોજની રામાયણ રે...

આખા ભવની ભટકણ મારે... એવી તો રામાયણ રે !

કેમ જ વિઠે મનખો કલ્લોને
રાત-દિ' અકળામજા રે !
અસ્તીનો જનમારો જાણો
સીતાની સંકડામજા રે !

રોતાં - ગાતાં વરસો જાતાં... એવી તો રામાયણ રે !

[અગૃતિ-નાટક 'સ્ત્રી ગીતા'નું ગીત]

જૂન, '98

૬. સહિયારા પ્રશ્નો અને જવાબોની સહિયારી શોધ

થાય છે, થાય છે, થાય છે રે -
 અમને પ્રશ્નો ઘણા ઘણા થાય છે રે
 થાય છે, થાય છે, થાય છે રે -
 જવાબ જ્ઞાનવાની ઈચ્છા તો થાય છે રે
 થોડાં થોડાં કામ કર્યાં, થોડાં થોડાં સફળ થયાં
 થોડી થોડી બચત કરીં, થોડાં પગભર થયાં
 (તોયે) આગળ ક્યાં મારગ દેખાય છે રે?...
 - એવા પ્રશ્નો ઘણા ઘણા થાય છે રે!
 પુરુષોની દુનિયામાં બેનો આગળ વધી
 તોયે એ તો કહેતા કે બેનો અણધડ રહી
 “બેનોથી કામ ક્યારે થાય છે રે?...” એવા પ્રશ્નો ઘણા ઘણા થાય છે રે!
 અબજા અમે નથી ને તોય કદર કરે નહિ
 વહીવટી કે સરકારી સહકાર મળે જ નહિ
 કેવી કેવી છેતરપિંડી થાય છે રે?.. એવા પ્રશ્નો ઘણા ઘણા...
 રોડ, પાણી, લાઈટ ને નિશાળની સગવડ જો'યે
 દવાખાનાં, કામ, રોજી, સરખું વેતન જો'યે
 (તોયે) હકની લડત ક્યાં થાય છે રે?... એવા પ્રશ્નો ઘણાં ઘણાં.
 મુંજુવણ અમારી છે ને મુંજુવણ તમારીયે છે
 આજ હૈયું ખોલીએ ને નાટક બતાવીએ છે.
 સાથે પૂછો - જવાબ મળી જાય છે રે?... એવાં પ્રશ્નો.

31 ઑગસ્ટ, 2001

રચના સંદર્ભ: પંચાયતમાં બહેનોની બાળીદારી અંગેના શેરીનાટકનું ગીત.

૭. ક્યારે, કહોને, ક્યારે ?

ક્યારે, ક્યારે, ક્યારે કહોને,
 ક્યારે કહો, મળશે અધિકાર ?... (૩)
 ટૂપી નાખે શસતાં પહેલાં, જનમ્યાં પહેલાં મારે
 દીકરી દીવરી ઝાંખી પાંખી, પ્રગટ્યાં પહેલાં ઢારે
 લૂખો રોટલો, લુખ્યાં હૈયા, દીકરી કેરાં ભાણે
 જીવે તો શું પામે, એ તો જગ આખુંયે જ્ઞાણે
 જીણાં જીણાં વજાબોલેલાં દુખડાં કેવાં ભારે ?
 નજરો ભૂખી ડાંસ ; જે વાગે, ભૂંઠું બોલી મારે
 ધુમેટે ઢાકે, ધરમાં ગોંધે, લક્ષ્મણારેખા દોરે
 ‘મર્યાદા’, ‘આમન્યા’ ‘ધરની ઈજજત’ કહી હૈનું કોરે
 કાઢી મૂકે, ધક્કેલી દે વાત વાતમાં ધરની બહાર
 કાચનું વાસણા, કાચો દોરો, આ તે શો સ્ત્રીનો સંસાર ?
 ક્યાં જઈને કરવી ફરિયાદ ? કોને જઈ કરવો પોકાર ?
 નારીને નરવાં જીવતરનો ક્યારે કહો, મળશે અધિકાર ?

જાન્યુઆરી - 2002

(સ્ત્રીઓ અને છિંસા વિશે શેરીનાટકનું મુખ્ય ગીત.)

૮. લીલિછમ વાડિયું વેડાઈ ગઈ

* (ભલુકતી આગ જેવા ધ્વનિ વચ્ચેથી યુવતીની કાળી ચીસ સંભળાય. કરુણ સ્વરે વહેતા થાય. મુત્ત યુવતીની માતાનો વિવાપુષ્પ-સૂર-)

મા - લીલિછમ વાડિયું વેડાઈ ગઈ રે લોલ
કેળ કારી, ઉપર કારી ધાવ જો
કે દીકરી સાસરિયામાં સળગી મરી રે લોલ.

* (કોરસ આ છેલ્લી પંક્તિનાં કરુણ સ્વરે આવતીન કરશે. એ પૂરાં થાય પછી, એ જ માતાની બીજ - નાની દીકરીનો સ્વર -)

નાની દીકરી - સળગી કે સળગાતી મેલી ?
મારી બેનને બાળી મેલી....
મારી ! સાચું ફૂલજે !
અફવાઓ તે માની લીધી
મારી બેનને મરવા દીધી
મારી ! સાચું ફૂલજે !

મા - ધીરે બોલ, ધીરે બોલ દીકરી, રે લોલ...
ઘરની બાર વાત રબે જાય જો.... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - ઘરની વાતો ઘરમાં રાખી
દીકરીને ઉકરે નામી
જીવ શેં ચાલ્યો ?
રડતી પાછી આવી ત્યારે
ધૂતકારીને પાછી કાઢી
જીવ શેં ચાલ્યો ?

મા - દીકરી તે પારકું ધન થઈ રે લોલ
સાસરે જ શોભે એની જાત જો.... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - જૂની વાતો જૂછી વાતો
માની લીધી વરસો સુધી
કેંક તો વિચારો !
મારપીટ ને મહેણાં-ટોણાં
વેઠાં એણે વરસો સુધી
કેંક તો વિચારો !

મા - મુંગાં રહી સહેલું એ સંસ્કાર છે રે લોલ
આપણો તો અસ્ત્રીનો અવતાર જો ... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - સદીઓથી અમે સહેતાં આવ્યાં
દોરની પેંઠે જીવતાં આવ્યાં
હવે નહિ ચાલે !
દીકરી નથી બજાર વસ્તુ
વચ્ચી કે વેચાતી લીધી
હવે નહિ ચાલે !

મા - ધૈરિયા તો શાખમાં એમ કહી ગયાં રે લોલ
જે કહું તે કરવામાં જ સાર જો.... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - એ શાસ્ત્રો શોષણથી ભરિયાં
આપણાં જીવતર હીણાં કરિયાં
એને નહિ માનું !
સ્ત્રીઓ પર બહુ બંધન લાધ્યાં
દલિતો પર બહુ દમન કીધ્યાં
એને નહિ માનું !

મા - મોઈ, મારા પેટે નફૂફૂ ક્યાં પરી રે લોલ
આવું આવું છોડીથી બોલાય ? જો દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - મારી ! એમ જ જીવતર વીતાં
ધરખૂણો આંસુંદાં સિંચ્યાં

- ક્યાં સુધી ચાલે ?

બાપુને ડર લોકલાજનો

ભાઈનો સ્વારથ કેં બીજો

- ક્યાં સુધી ચાલે ?

મા - દીકરી મારી ! છાની રહે તું છોકરી રે લોલ
લોક બધું ઠોલી-ફોલી ખાય જો.... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - એવા લોકથી ડરન હું તો
કરવાની એ કરું જ હું તો
- હવે નથી સ્હેવાની
લોકની ચિત્તા તું છોડી દે
સમાજનો ડર તું છોડી દે
- એ જ કહેવાની

મા - આપણો સમાજ એમ ચાલતો રે લોલ
આપણાથી કશુંયે ન થાય જો.... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - આ લોકો છે નઠોર, ભૂંડા
વહુ-દીકરીને વેચે - બાળે
- હવે નહીં ચાલે !
ન્યાયનો આપણો હક્ક છે મારી !
ન્યા'ને મારગ હું તો જવાની
- હવે નહીં ચાલે !

મા - ન્યાય કે અન્યાય હું ન જાણતી રે લોલ
અભણ ને અભળાનો આ અવતાર જો.... દીકરી સાસરિયામાં.

દીકરી - હું તો ઉજણું ભણતર, મારી !
સ્વમાન માટે હું લડવાની - હું તો લડવાની !
મોં ખોલીને હું કહેવાની
બધાં વતી લે - હું લડવાની - હું તો લડવાની !

પંચોમાં જઈને ધા નાયણું

અત્યાચાર ઉધાડા પાડું

- હું તો લડવાની !

પોલિસમાં ફરિયાદ લખાવું

જઈ કોરટમાં હું ન્યા' માગું - હું તો લડવાની ! (૩)

કોરસ - માયું ઊંચકી લડત કરો તો માયું મળશે.... સપનાં ફળશે
ગાય જમાના અભળાના એ, હવે તો દુનિયા... રંગ બદલશે

દીકરી - અમે દિકરિયું સમજું જો ને
સમજે બાપુ, વીરો સમજે
સમાજ આખો એમ બદલશે

કોરસ - દીકરીને ના વેચે, સાટે.... વહુને ના સળગાવી મારે
સૂતા હો તે હમણાં જાગે.... જાગી દુનિયા બદલી જાણો
એક બળી - બીજી ના બળજો

એવી બાધા માનો આજે

આજ બળી - કાલે ના બળજો

એવી બાધા માનો આજે

મનમાં વાળી ગાંઠ, જીવો તો માયું મળશે.... સપનાં ફળશે !
માયું ઊંચકી લડત કરો તો હક્કો મળશે.... સપનાં ફળશે !

૬. સાસુ - વહુનો સંવાદ

(માથે મેલું ઉપાડનારા વાલ્યાકી સમાજની વાસ્તવિકતા)

સાસુ : હાથે જાડુને માથે સુંડલો રે લોલ
સાસુ કહે છે વહુ બેટા ઝડુ હાલ જો,
કે સદીઓથી આ જ રીત ચાલતી રે લોલ.

વહુ : વહુ કહે છે આમ તો હું કામદી રે લોલ
(પણ) માથે મેલું ઉપાડ્યું નવ જાય જો,
કે આવી તે રીત શાને વેઠવી રે લોલ.

સાસુ : કાળજું કોરાય મારું ક્યારનું રે લોલ
તારી મેંદી-ભાત શેં વિખાય જો,.... સદીઓથી.

વહુ : અંધે આંજેલ કાંઈ ઓરતા રે લોલ
ગંધ થઈને ઊરી ઊરી જાય જો.... આવી તે રીત.

સાસુ : સોંઘો ન'તો ચાલીજૂં સાસુએ રે લોલ
આવતાં વેંત જાડુ લીપેલ હાથ જો... સદીઓથી.

વહુ : શાને માંહું પગલું જૂની વાટમાં રે લોલ
નવી કેડી, નવાં પગલાં હોય જો....
કે નવલી તે ભાત મારે પાડવી રે લોલ.

સાસુ : ધણી પાળે ઈ જ ધરમ આપણો રે લોલ
સાસરિયામાં એ જ શીખી વાત જો... સદીઓથી.

વહુ : પંડને અળપે ઈ ધરમ કયાં થયો રે લોલ
એવાં દેવલાં ધરમે ના પૂજાય જો... નવલી તે ભાત.

સાસુ : જીવતર મળ્યું છે એવું કારમું રે લોલ
ભીત્યું સાથે જુધ્ય શેં ખેલાય જો... સદીઓથી.

વહુ : એ રે ભીત્યુને હવે ભાંગવી રે લોલ
ઉયાની હામથી લડાય જો....

એવી તે રીત મારે પાડવી રે લોલ.

સાસુ : રગરગમાં વૈતરાં હેતાં થિયાં રે લોલ
હામ બધી ધરબી હૈયામાંથ જો.... સદીઓથી.

વહુ : એક દિ' જવાબ મારે જાણવો રે લોલ
ઝાજેરા સવાલ મુને થાય જો....
આવી તે રીત શાને સ્થાપવી રે લોલ....

સાસુ : રુંબે રુંબે લાખ અપમાનની રે લોલ
અંસુડાની ધારે ઠરી જાય જો.... સદીઓથી.

વહુ : બૈજી ! એક વાર 'ના' કહી જુઓ રે લોલ
જો જો પછી તાલ કેવો થાય જો....
કે નવલી તે ભાત સૌએ પાડવી રે લોલ.

ડિસેમ્બર, 2000

રચના સંદર્ભ : દવિત-સમસ્યા અંગેની કેસેટ 'છેવાડાનું ફળિયું' માટે લખેલી રચના.

૧૦. એક નહિ જન્મેલી દીકરીનો મરસિયો

પરપોટો એક ફૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા ... ખમ્મા !
સમદર શાસનો ખૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા... ખમ્મા !
 એ પરપોટો ધરતી જેવી માઝે ના માગ્યો
 આભસમાણા બાપુને પણ જાંખપ શો લાગ્યો
 વંશવેલ પર પરપોટો કઈ કાંઠો થઈ વાગ્યો
કૂણી કાચી નસનસમાંહેં અમલ અદીઠો ફૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા... ખમ્મા !
 અધાયી બે છીપની વચ્ચે ચણક ચણક મોતી
 પરપોટાની આંખો શું શું ટગર ટગર જોતી
 ધીરજ, આશા-વાટ વચ્ચે રવ રવ શું રોતી
ઘરઅંગણિયે ઘરફોડૂએ કાફ્લો લૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા...ખમ્મા
 પરપોટાના હાથમાં કો'યે પોથી ના પકડાવી
 પરપોટાના પગમાં કો'યે પાંખો ના પેરાવી
 પરપોટાની શરમણાં - બોલી કો'યે ના પરમાણી
સરસતી સરસતી કરતાં કરતાં હંસલો ઝૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા ...!
 પરપોટાની પોઠ વિનાનો સમદર તો ધારી જો -
 ખળખળ હેતાં નીર વિનાનો મલક જરા ધારી જો -
 ટાક, મીઠપ, છાઁણ વિનાનાં જીવતર તો ધારી જો -
લકવાયેલી દુનિયાનો આ તાર જ તૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા ...ખમ્મા !
 પરપોટાના પેટની વાતું કોણ તાગશે, કહો
 ધોર વળેલાં ધારણમાંથી કોણ જાગશે, કહો
 સાતમો કોઠો કોણ આંખશે - કોણ ભાંગશે, કહો
 જોઉં, જોઉં, અહિ કોનો થનગન ધોડો ફૂટ્યો રે, બેની ! તને ખમ્મા...ખમ્મા.

જુલાઈ, 2001

રચના સંદર્ભ: ગર્ભજાતિ પરીક્ષણ પદ્ધી નારી-ભૂષણત્યાના બહોળા બનતા બનાવોનવા વિરોધમાં
આ રચના.

૧૧. દલિત કન્યાનું ગીત

સે, મારે અક્ષર લખવા છે કાંઈ રૂડા
મને ઓરતા જાગે છે ઊડા ઊડા... કે સૈ
 એક તો આ આયખું અસ્ત્રીની જાત
 વળી ગામને છેવડે જનમ લીધો
 હાડહેડ એવી કે લીલુડા પાંદડાએ
 ઊકરે આશરો લીધો
વેઠના વિધાતાએ ચિતરેલા ડામ મારે ભણતરથી ભૂસવા છે ભૂંડા.... સૈ.
 અંગળાંથી આયેખું સતરંગી આભલાં
 હાથ મારા કામ થકી ઊજળા
 મારે એ આંગળાંથી પકડી કલમ ને હવે
 રચવા છે રંગ રૂપ નવલાં
આજે એવાં વાવું કઈ શરીરણાં કે વાંબ વાંબ વધતાં રહે એનાં હૂંડાં.... સૈ.
 પૂછવા સવાલ, આખી દુનિયાની સામે
 મારે મન મેલી મોકળું ને ગાવું
 શીખવા છે નવતર કાંઈ નુસ્ખા એવાં

જીતવાને જંગ જિંદગાનીનો અક્ષર થાશે કાલે હથિયાર મારાં રૂડાં... સૈ.

દિસેમ્બર, 2000

રચના સંદર્ભ: દલિત સમસ્યા અંગેની કેસેટ 'છેવડાનું ફળિયું' માટે રચેલું ગીત.

૧૨. છેક છેવાડે

(દલિત ભણેનોનું ગીત)

સૌની પાછળ અમે, અમે તો છેક છેવાડે... અમે તો છેક છેવાડે.

પગલાં માંડે પગલું અમે તો
પડધાયાની પીડા
આગળ સૌ' કો' મૂકે એકડો
અમને કીધાં ભીડાં
મંન અમારું પૂછો - જાણો : એકડા કેવા પાડે !... અમે તો.
અમે મર્દનાં જીવનસાથી
સુખ દુઃખનાં સંગાથી
જીવનની આ લડાઈ વચ્ચે
લગામ એની નાથી
કથા અમારી મુંગી મંતર, બુંગિયો કોણ વગાડે ?... અમે તો.
સરખી સહિયર ટેકો કરશું
દુઃખની ગીતા ગાશું
એકમેકને હામ દઈને
હક્કનું જુદ્ધ લડીશું
નારીની હાકલ એવી કે જગ આખાને જગાડે !

દિસેમ્બર - 2001

સ્થળ સંદર્ભ : દલિત વાસ્તવિકતા અને દલિત - સંઘર્ષના હેતુ ઉપર આધારિત શ્રાવ્ય-ક્રેસ્ટ
'છેવાડાનું ફળિયું'નું એક ગીત.

ખિલાગ - ૨

અજવાળાં ઉતારો

૧. જબાક્ક ઉઘડી આંખ

જબાક્ક ઉઘડી આંખ, શમણું ભાંગ્યું છે
જાગ્યું જો જજા એક, તો ફળિયું જાગ્યું છે

વેઠ - વૈતરાં - ભૂખમરાના ઝૂઠામ સમાજે દીધા
એથી અદકી આભાદ્રેટ ને અપમાનોયે પીધાં
અમે જૂઝ્યાં એકલહાથ, વેણને તાગ્યું છે... ફળિયું.

વસમી છે આ વાટ લડતની, લડચા - પડચા ને જાણ્યું
અમેય અડધા અંગ સમી અસ્તીનું દૃઢ ના પિછાયું
હવે લડવું છે સંગાથ, દિલમાં લાગ્યું છે.... ફળિયું.

જાગે જે, જગાડે સૌને, ચેતવે એક મશાલ
છેવાડાનું ફળિયું ગાજે : ચાલ, જુદ્ધમાં, ચાલ !
હૈયે હૈયું ચિંગારીથી જુઓને... કેવું દાંયું છે.... ફળિયું.

દિસેમ્બર- 2001

રચના સંદર્ભ : દલિત આધિકાર માટેની શ્રાવ્ય કેસેટ 'છેવાડાનું ફળિયું' માટેનું એક ગીત ; થોડા ફેરફાર સાથે.

૨. અધિકાર-ગીત

(ચાંદો ઉગ્યો ચોકમાં.... નો વાળ)

સુરજ માથે પૂર્ગિયો, ભાયો ! સુરજ માથે પૂર્ગિયો;
હો ભાયો ! હો બેનો !

આપણે અંધારા શાને વેઠવાં ?... દલિત વીરા !

માથે મેલું નહિ ઊંચીએ, ઠાલાં વચનો નહિ સાંભળીએ ;
હો ભાયો ! હો બેનો !

કર્તા- હત્તાની આંખો ખોલજો ; દલિત વીરા !

બેનો બાળકોને નક્કમાં નાખ્યાં, અંધારે ઝૂલકાં ખવરાવ્યાં ;
હો ભાયો ! હો બેનો !

પ્રતિબંધ મૂકો તો અમલ કરજો મારા સાહેબો !

ખેતમજૂરોના કાયદા જોઈએ, કામના કલાક નક્કી જોઈએ ;
હો ભાયો ! હો બેનો !

લઘુત્તમ વેતન હવે લઈએ દલિત વીરા !

મોટા ખેડૂતોને ધી ને કેળાં, આપણે ખખડે હાંલ્યાં ઠાલાં;
હો ભાયો ! હો બેનો !

સાવકો વહેવાર નહિ સહીએ. મારા સાહેબો !

બારણાં વાસી જાંખરાં મેલ્યાં, ગલફેરાંને રેઢાં મેલ્યાં !
હો ભાયો ! હો બેનો !

શહેરમાં મજૂરી શાને કૂટવી, દલિત વીરા ?!

દેર દેર હવે નહિ ભટકીએ, ભીખના ટુકડા નહિ રે ખઈએ.
હો ભાયો ! હો બેનો !

ગામમાં રોજનો હક્ક જોઈએ, મારા સાહેબો !

જમીન આપણી જૂટવી, ઉપર કારખાનાં અડીખમ નંખાયા !
હો ભાયો ! હો બેનો !

કચેરીઓના બહેરા કાન ના ખૂલતા, દલિત વીરા !
 એડે એની જમીન તોયે જમીન નથી આપડી પાસે;
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 કાયદા કેરા ફાયદા કેમ ન મળિયા.... મારા સાહેબો !
 કાયદા અત્યાચારના કીધા, અદાલતે ના અમલ કીધા ;
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 ગરીબોને ક્યારે મળ્યો ન્યાય રે, દલિત વીરા !?
 ગોલાણા, અણિયાળી, સાંબરડાની, શહિરી એળે જાય રે શાની ?!
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 લોહીથી ખાપર તમારાં છલક્યાં.... મારા સાહેબો !
 સરખી તકો, સરખી રોજ, સરખા હક્કો કેમ ના મળ્યાં ?
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 પંચાયતે માંડ માંડ પોંચ્યા રે દલિત વીરા !
 માથું ઊંચકી નિર્જય લીધા - વાંધા કાઢી ઉતારી રે દીધા ;
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 લોકશાહીનાં કડવાં વખ પીધાં... મારા સાહેબો !
 'મફત શિક્ષણ' નામ છે મોટાં - શાળાનાં તોયે બારણાં છેઠાં ;
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 ભાવી પેઢીના કેવા હાલ રે... દલિત વીરા !
 યોજનાનાં કાગળિયાં કીધાં; છેતરામણાં સમણાં દીધાં ;
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 કોણ રે પકડશે આવી ચાલ.... રે મારા સાહેબો !
 વિધવા, નિરાધારની યોજના; જવાહર રોજગારની યોજના;
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 અધ્યાચારના ભોર્ટિંગ ભરખી ખાય રે... દલિત વીરા !
 હાથી જેવડાં તંત્રો બેઠાં, પેટ ભરીને લાંચો લેતાં ;

હો ભાયો ! હો બેનો !
 અધવચથી નાજાં નારી જાય રે.... મારા સાહેબો !
 ક્યાં લગી એલાં, વાટયું જોવી, ક્યાં લગી ચૂપ રે'વું રે એલા !
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 આજ તો અધિકાર લઈને જંપણું, દલિત વીરા !
 સત્તાવાળા ! સાંભળી લેજો - કાયદા કીધા - અમલ કરજો !
 હો ભાયો ! હો બેનો !
 આજ તો ફેસલો કરીને છોડણું... મારા સાહેબો !

ડિસેમ્બર, 1997

દલિત રેલી અને મહાસભા માટે.

3. દલિતોની આગાડી

સાખી

હે.... વાટ્યું જોતાં વરસો વીત્યાં,
વરસો વેઠચાં અત્યાચાર !
આજે સાથ મળીને, સાથી !
ગજવશું કાંઈ ધા - પોકાર... જી રે ગજવશું.

હે જી.... નાત-જીતના ભેદ ભૂલીને
બધાં ગરીબો ભેણાં થાય ;
સ્વમાન સાથે હક્ક જો મળે તો-
બિરૂદ દલિતનાં સાર્થક થાય... જી રે બિરૂદ.

હે જી.... ટીપે ટીપે દરિયો ભરિયો,
કકર કંકર કિલ્લો થાય ;
એક એક જણ માથું ઊંચકે -
સ્વરાજ સાચું એ કે'વાય.... જી રે સ્વરાજ.

★ ★ ★

આગાડી આવી વીરા ! આગાડી આવી
સાથે લોકશાહીને લઈ આવી
એ લોકશાહીને લઈએ વધાવી...

બાબા આંબેડકરે બંધારણ રચિયું, એમાં સાચી સમાનતાની વાણી...
મૂળભૂત હક્કો સૌને સરખા રે વ્હેચિયા, હવે લાચારી નથી વેઠવાની...
- આગાડી...

કાયદા થયા ને એના ફાયદા રે મળિયા, હવે ગરીબી નથી સહેવાની
જીવવાના હક્ક, સુખાકારીના હક્ક મળ્યા, રોજગારી સરખી મળવાની....
- આગાડી...

ભણતરના હક્ક, રોજી-રોટીના હક્ક મળ્યા, હવે સત્તા મળશે ચલવવાની
પંચાયતી રાજમાં અવાજ હશે આપણો, હવે બેનોએ રાજ કરવાની...
- આગાડી..

અત્યાચાર કરે એને કાયદા બતાડશું, લડત અન્યા' સામે લડવાની
પાંચ પાંચ દાયકામાં પરિવર્તન આવિયું, હજી કાન્તિ બાકી છે કરવાની ...
- આગાડી...

97

રચના સંદર્ભ : 'દલિત-સ્વમાન'ની ઓડિયો કેસેટ 'ફોલ વગાડો - અજવાળાં ઉતારો' માટે રચેલું
ગીત.

૪. સંગઠન

(ખર્મા મારા નંદળના.... નો હાળ)

સર્વે દલિત મળી સાથ
આપણે સંગઠન બનાવીએ....

સાંધકડી એકલી તો રાંકડી ને બાપડી
ભારો ભેગો કર્યો તો શક્તિ શી સાંપડી
સાંઠિયોથી ભારો બંધાય.... આપણે.

એકલી જો આંગળી તો આંધળી ને પાંગળી
પાંચ મળે આંગળી તો મુક્કી વળે ફંકડી
મુક્કીમાં છુપાયો ઉપાય.... આપણે.

વાણકરોય આવશે ને રોહિતોય આવશે
સેનવાય આવશે ને વાલ્મિકીને લાવશે,
બાકી રહ્યા તેય રૂહેશું સાથ.... આપણે.

ભેદ માંડોમાંહેના ભૂંડા ભૂલાવશું
આપણાં જ ભાંડુની ભેર હવે તાણશું
એક થઈને આગેકૂચ થાય.... આપણે.

દુનિયાના દાવપેચ ધૂળમાં મિલાવશું
આપણેચ આપણાં શર્ષો સજાવશું
નવતર ઈતિહાસ જો, રચાય.... આપણે.

‘97

રચના સંદર્ભ: દલિત-સંગઠન, માટેની આઉટ્યુઝ કેસેટ ‘લાગ્યો લડત કરો રંગ’ માટે રચેલું ગીત

૫. અજવાળાં ઉતારો

(રામદે પીરના હેલાનો હાળ)

હે.... હોલી ! હોલ વગાડો ને અંધારાં ભગાડો
એવાં અજવાળાં ઉતારો
હવે જમાનો બદલાયો કેવો.... જ !
હે.... રજવાણાંયે ગયાં ને લશકરોયે ગયાં
પેલા મેલો પડતર વિયા.... હવે જમાનો.
હે.... જમીનદારો ગયા ને ગિરાસદારો ગયા
સાથે શાહૂકારોયે ગયા..... હવે જમાનો.
હે.... ધરમ તણી પૂછાયો.... ઓ રે ગઈ કપદ્યો
દૂધાં દૂધાં રે ધતીર્યો.... હવે જમાનો.
હે.... નાતજાતના વાડા ભૂંડા, હવે તો ભૂલાણા
નવા અરથ કેં સમજાણા..... હવે જમાનો.
હે.... ભૂતડાંયે ભાગ્યાં ને માનતાઓ તૂટી
તૂટ્યાં વેમભરમનાં જાળાં.... હવે જમાનો.
હે.... આજાઈ જો ! આવી ને લોકશાહી લાવી
સંગે અધિકારો લાવી
એવો સમો આ બદલાયો હવે જ....
હે.... કેળવણીયે આવી ને કાયદાઓ આવ્યાં
સાથે નોકરીઓયે લાવ્યા.... એવો સમો આ.
હે.... સંગઠનો આવ્યાં, સાથે બ્યુહરચના લઈ આવ્યા
નવા સંધર્થો છેડાયા..... એવો સમો આ.
હે.... હબશી પરજા જાગી, આદિમ પરજા જાગી,
જગની બેનોયે સૌ જાગી.... એવો સમો આ.
હે.... દલિત વીરા જાગ્યા ને દલિત બેનો જાગી
લગની પરિવર્તનની લાગી.... એવો સમો આ.

(કુંડળિયા)

નવા જમાનાના નવા પડકારો, નવી દુનિયામાં નવા નવા રે સવાલો
 નવા ઉકેલ, નવા નવા રે જવાબો,
 હવે નવા મારગ, નવી કેણિયો શોખો રે, સાથી !
 હવે જમાનો બદલાયો એવો હો.... છ !
 હૈયે હિંમત હવે, આંખમાં છે સપનાં
 ખૂલ્યા દરવાજા હવે ભાંગી ગઈ ભ્રમણા
 સૌનાં અજવાણાં, સુખ સૌને મળે સરખાં
 સરખી સત્તા હવે પામશું સાથી.... હવે જમાનો.

’97

રચના સંદર્ભ : દલિત-સ્વમાનની ઓડિયો-કેસેટ ‘ઢોલ વગાડો - અજનવાળાં ઊતારો’નું સમાપ્ત ગીત.

વિલાગ - 3

સ્વરાજ સૌંદર્ય

૧. સ્વરાજ સૌનું

દેશ આપણો, રાજ આપણું
ગામ આપણું, રાજ આપણું
સ્વશાસનનો મતલબ છે આ
લોકશાહીનું સાચું શમણું

સૌની સત્તા, સ્વરાજ સૌનું, સાચું સ્વરાજ બસ, એ હો ! (૨૬)

છેવાડાના ખેડૂત માટે,
ગરીબ માટે; બહેનો માટે
અભણા, અપંગ ને શહેરી, ગ્રામીણ
તમામ ધર્મો, કોમો માટે;

સૌની સત્તા, સ્વરાજ સૌનું, સાચું સ્વરાજ બસ, એ હો ! (૨૬)

મૂળભૂત જ્યાં હક્ક હો સૌને; સગવડ પૂરી હો સૌની;
જંગલ, જમીન, જળનો વહીવટ
સત્તા એ પર હો સૌની

સૌની સત્તા, સ્વરાજ સૌનું, સાચું સ્વરાજ બસ, એ હો ! (૨૬)

મતદારોનો મોટો મોભો
મત આખ્યાનો હક્ક તો લીધો
મત આપીને હક્ક ન માર્યા
મત આખ્યાનો તો મતલબ શો ?

સૌની સત્તા, સ્વરાજ સૌનું, સાચું સ્વરાજ બસ, એ હો ! (૨૬)

સૌને ગામનું હિત જો સૂઝે,
ગામના હિત માટે સૌ ઝૂઝે;
એવા સૌએ હો મતદાર
લોકશાહીનો અર્થ જે બૂજે

સૌની સત્તા, સ્વરાજ સૌનું, સાચું સ્વરાજ બસ, એ હો ! (૨૬)

ઉંચનીચના ભેદ ના હો
જાતધરમના જઘડા ના હો
નર-નારીનો ભેદ છે ખોટો
શોષણ કે અન્યાય ન હો

સૌની સત્તા, સ્વરાજ સૌનું, સાચું સ્વરાજ બસ, એ હો !...

૨. ચૂંટણી આવી

(‘સાકરિયા શેલડી’ - ઉપરથી)

પંચાયત ચૂંટણી આવી રે, સાથી મારા !

પંચાયત ચૂંટણી આવી, હો !

સત્તા આપણી લાવી રે, સાથી મારા !

સાચું સ્વરાજ એ તો લાવી, હો !

આપણા ગામમાં આપણું જ રાજ હોય

સૌની સુખાકારી, સૌનો અવિકાર હોય

એવા એવા મોકા લાવી રે, સાથી મારા !

પંચાયત ચૂંટણી આવી.... હો !

ચૂંટણીની માહિતી ક્યાંથી મળે, રે મને ?

ક્યાં જઈને - કોને પૂછવું રે હો ?

માહિતી કેન્દ્રો ને સ્વैચ્છિક સંસ્થાઓમાં

કાર્યકૃતને જઈને પૂછવું રે.... હો !

મતદારની યાદી ને ઉમેદવારીનાં ફોરમ

પંચાયતની ઓફિસમાંથી મળશે રે હો !

માહિતી આપશે ચકાસણીયે કરશે

ચૂંટણી અધિકારી સમજાવશે રે.... હો ! પંચાયત ચૂંટણી.

ચૂંટણીનો ડર શાનો ?

સત્તાની બીક કેમ ?

ડાર્યો ડરીશું નહીં

મૂંગાં, વેઠીશું નહીં

સત્તામાં સૌની ભાગીદારી... હો ! પંચાયત ચૂંટણી.

અંબ રાખો ખુલ્લી

ને હૈયું સાબૂત હોય

ચોખી હો સમજાગ

ને નિર્ણય મજબૂત હોય

નાગરિકની છે જવાબદારી... હો ! પંચાયતની ચૂંટણી.

આપવાનો હક્ક છે

ને લેવાનો લ્હાવો છે

એકએક જણાને અહિ

સત્તામાં દાવો છે

દલિતો ને બેનોની તૈયારી.... હો ! પંચાયતોની ચૂંટણી.

ચાલો ને ચૂંટણીને સફળ બનાવવા

મત રૂડા આપવા ને ઉમેદવારી કરવા

હક્ક ને ફરજની કહાણી.... હો સાથી મારા !

પંચાયત ચૂંટણી આવી હો !

૩. સ્વશાસન અને સ્ત્રીઓ

(કવ્યાલી)

- સ્ત્રીઓ - અમે ગ્રામસભામાં હવે તો જવાનાં - જવાનાં - જવાનાં !
- પુરુષો - તમે તો અબૂધ ને અબળા; જઈને શું ફૂહેવાનાં - ફૂહેવાનાં ?
- સ્ત્રીઓ - અમે ફૂહીશું - અબળા નથી અમે કાંઈ
અમે લોકશાહીનાં હક્કાર, ભાઈ !
અમે ગામના પ્રશ્નોમાં રસ લઈશું;
અમે ગામને સુખી - સધ્યર કરીશું
હવે બીક છોડીને સાચી વાતો ફૂહેવાનાં - ફૂહેવાનાં અમે.
- પુરુષો - ક્યાંથી જવાનાં તમે ? ને જઈને શું કરવાનાં - કરવાનાં ?
- સ્ત્રીઓ - અમે લાજ - ધૂઘટના પર્દા ચિરીશું
અમે ખોટી શરમે હવે ના મરીશું
અમે અડ્ધી દુનિયા, ને દુનિયાની ઈજજત
અમે સ્વચ્છ વહીવટનો આગ્રહ કરીશું
બધા બેદભાવ ભૂસીને, આગળ થવાનાં થવાનાં અમે.

૪.

સ્વશાસન અને આદિવાસીઓ

- આદિવાસી રે અમે આદિવાસી રે
ગ્રામસભા અમારી આગવી રે....
અલગ છે સંસ્કૃતિ ને જીવન અલગ છે
ન્યાય ને નિવેદાની રસ્મો અલગ છે
કુદરતનાં બાળ : શાદ્યા-ધરમ અલગ છે
વહીવટની રીત જોયેં આગવી રે.... ગ્રામસભા.
ગામ દીઠ અલગ અલગ ગ્રામસભા થાશે
રોજ અપાવશે ને ઝઘડા નિવારશે
યોજનાઓ ઘડશે ને મંજૂર પણ કરશે
એની મહુર પંચાયતે માંગવી રે... ગ્રામસભા.
જંગલ-જમીન ને પેદાશો જંગલની
પાણી - ખનીજ ને સહકારી મંડળની
હાટ ને બજાર વળી સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની
સત્તા અમને જોયેં આગવી રે.... ગ્રામસભા.

૫. સ્વશાસન અને દલિતો

(લોકભજનનો હાળ)

(કોરસ)

ચાલો, ચાલો, રે દલિતો !
આજે ગ્રામસભા મળવાની !
ગ્રામસભા મળવાની;
સરતા સરખી સંપડવાની.... ચાલો.
આજ સુધી તો છેટાં રાખ્યાં
આજે સાથે બેસીશું;
આજ સુધી તો મૂંગાં રાખ્યાં
આજ સવાલો પૂછીશું !

ગામ અમારું - અમે ગામનાં.... આજ કસોટી થવાની.... ચાલો.

વેઠ-વૈતરાં બહુયે કીધાં
હવે ગામનો વહીવટ કરશું;
થોડું ભણિયાં - જાણું જાણશું
જાણીને આગળ વધશું !

ગ્રામસભામાં હક્ક આપણો... વાત ખરી જે - કરવાની... ચાલો.

૬. સ્વશાસનમાં ગ્રામસભા

ગ્રામસભા, જે ગ્રામસભા
સૌને માટે આમ-સભા
ગ્રામસભા દર્ખા છે એવું
દેખાડે જેવું છે તેવું !
સૌનું હિત ને હિસાબ ચોખ્યા
સૌનો હક્ક - લાગે તે ફેહેવું.... ગ્રામસભા.
ગામમાં જે જે હો મતદાર
ગ્રામસભા એનો અધિકાર
સરપંચ હો કે સત્ય હો - સૌએ
ગ્રામસભાને જવાબદાર.... ગ્રામસભા.
ગ્રામસભા છે એવો મંચ
ચાલે ના અહીં કોઈ પ્રપંચ
વિકાસનાં સૌ ભાગીદાર
નર ને નારી, રાય ને રંક.... ગ્રામસભા.
ગામ આપણું - રાજ આપણું
ગ્રામસભાનું કાજ આપણું
સ્વશાસનનું પહેલું પગલું
સાચું અહીં જ સ્વરાજ આપણું.... ગ્રામસભા.

★ 'સ્વશાસન' આઉટયો કેસેટ શ્રેષ્ઠી - ૧, ૨ નાં ગીતો : ૨૦૦૧.

૭. સહિયારાં સપનું

(આપણું બંધારણ)

એક સપનું છે સહિયારાં
આ બંધારણ છે ન્યારાં

સૌનું છે ને સૌને માટે સરળયું છે
લોકશાહીનું એક ઉખાણું સમજાયું છે
છે સૌનું હિત જોનારાં
આ સપનું છે સિહાયરાં

સ્વતંત્રતાના નવતર યુગનું સાહસ એ તો
માનવતા ને એકતાનો સંદેશ છે એ તો

પ્રગતિનું ગીત છે ખારાં
આ બંધારણ છે ન્યારાં

નાત-જાત ને નર-નારી અહીં સમાન સૌઅં
અભણ-ભણેલાં, અમિર-ગરીબના બેદ ન હોયે

એ સૌને સાંકળનારાં
આ તો સપનું છે સહિયારાં

સર્વ ધર્મ અહીં સમાન છે ને સૌઅં સાચા
વિધ વિધ છે અહીં રીત-રિવાજો, રંગ છે જાગ્રા

એની ખૂબીઓ જળવનારાં
આ બંધારણ છે ન્યારાં

પ્રજાતંત્રનો પ્રહરિ એ, છે સ્વતંત્રતાનો સાર
એના ઘડવૈયા કેવા ભાવિના દેખણાદાર

એવું બંધારણ આ ન્યારાં
એ તો સપનું છે સહિયારાં

ઑકટોબર/નવેમ્બર-૨૦૦૨

રચના સંદર્ભ : ડિસેમ્બર - ૨૦૦૨ની ચુંટણી ગુજરાતને માટે ને તેથી કરીને દેશ આપાયને માટે નિષ્ઠાપિક હતી. ભા. જ. પ. જેવા કહુરવાઈ રાષ્ટ્રીયતાનો એજન્ઝ ધરાવતા પક્ષને સત્તા ભોગવવા દેવી એનો અર્થ એ કે પ્રજાસત્તાક ભારતના બંધારણને લાચાર બનતું જોવું! આ ચુંટણીમાં ભા. જ. પ. ને મત ન આપીને સૌથી પહેલું કામ કરવાનું તે બંધારમ બચાવવાનું, બંધારણ જળવવાનું ને બંધારણના સ્વતંત્રતા-સમાનતા ને બંધુતાના ખયાલોને દર બનાવવાનું હતું.

ગુજરાતના કર્મશીલો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ મળીને લોકજાગૃતિ અને લોકશિક્ષણ માટે બે ઑડિયોકેસ્ટ્રુસ તૈયાર કરી; તેને માટે આ ગીત રચાયું.

૮. સપનાંનો ભંગાર

સપનું તો બૈ, સપનું છે - હા બૈ હા રે ! હા બૈ હા રે !
સદાય સાચું પડતું છે - ના બૈ ના રે ! ના બૈ ના રે !

સપનાંનો ભંગાર છે આજે
જૂઢાણાં ધરાર છે આજે
રોષાં સપનાં, રોળી નાખ્યાં
ભષાચારનો ભાર છે આજે
બંધારણ લાચાર છે આજે.

અરે ! આ તો રીત પુરાણી છે
સદીઓ જૂની કહાણી છે
લે છે ફક્ત એ એક જ હાથે
હજર હાથે લૂંટાણી છે
જનતા સદા લૂંટાણી છે - હા બૈ હા રે ! હા બૈ હા રે !

હક આખ્યા ને પછી ધૂપાવ્યા
અભાણ અને ઓણિંગણ રાખ્યા
જાતજાતના વાડા બાંધ્યા
વાડા જેમના તેમ જ રાખ્યા
લોકોને અંધારે રાખ્યા - હા બૈ હા રે ! હા બૈ હા રે !

વિવિધ રંગ છિનવાયા છે
હિમતના હોઠ સિવાયા છે
શાંતિ ક્યાં છે ? સ્વમાન ક્યાં છે ?
માહેમાંહે ટકરાયા છે
આ સપનાં એમ ઘવાયાં છે - હા બૈ હા રે ! હા બૈ હા રે !

રચના સંદર્ભ : ચૂંટણી અંગે લોકજાગૃતિ અને લોકશિક્ષણની આઉઝ્યોકેસેટ “મત એટલે તમે” નું
આ નાટ્યાત્મક ગીત બંધારણની વાસ્તવિકતા પ્રગત કરે છે.

વિભાગ - ૪ મશાલ ગીતો

સહિતા યુરકની ખોજમાં

૧. નવા કચ્છનું શમણું

કચ્છ અસાંજો - કચ્છ અસાંજો

કચ્છ અસાંજો - વતન છે પાંજો

છે ગુજરાતનો પચ્છમ છેડો - (૨)

ફરતો છે દરિયાકાંઠો... કચ્છ અસાંજો.

ધીંગા માંણું, ધીંગી ધરતી

હચમચતી પણ કદી ન ભરતી

વેઠી આફિત, વિપદા ખમતી - (૨)

એનો છે ઈતિહાસ નિરાળો... કચ્છ અસાંજો.

છલ્લીસમી એ જાન્યુઆરી

કચ્છને માથે થઈ ગોઝારી

દેખતી રહી ગઈ દુનિયા સારી - (૨)

કુદરતનો કરપીણ તમાશો... કચ્છ અસાંજો.

- પણ -

ગુમાવિયું તે તો સૌ ગયું

હવે બચ્યું એ સૌનું થયું

એવું નવનિમાંશ કરીશું - (૨)

કચ્છનો હો ચુહેરો ઉજળો... કચ્છ અસાંજો.

ઉંચનીચના બેદ ભુલાય

સૌએ સાથે ભેગાં થાય

કાલનું સપનું સૌનું સપનું - (૨)

સૌનાં દૈયાં હરખાજો... કચ્છ અસાંજો.

26 જાન્યુઆરી, 2001

રચના સંદર્ભ : કચ્છના ભૂકુપ પદ્ધી, ત્યાના ગ્રામવાસીઓના 'લોક અધિકાર મંચ' માટે રચેલાં દ ગીતો. જેમાંના ચ ગીતોનો ભૂકુપના એક વર્ષ પદ્ધી તૈયાર કરેલી ઓડિયો ક્રેસ્ટ - 'મશાલ લઈને, મશાલ લઈને' માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. જવાબદારી

એ જવાબદારી કોની ? એ જવાબદારી કોની ?

ગામની બહેનો, સૌની બહેનો, કચ્છ આખાની બહેનો (૨)

રીતરિવાજીથી બંધાયેલી, મુંગી વિધવા બહેનો (૨)

એ બહેનોને ટેકો આપી બેઠી છે કરવાની ... એ જવાબદારી કોની ?

નાનાં નાનાં મા વિહોણાં - બાપ વિહોણાં બાળ

આખા કચ્છમાં એવાં બાળ

હેત વછોયાં, પ્રીત વછોયાં; કોણ લેશે સંભાળ ?

એની કોણ લેશે સંભાળ ?

હવે નવેસરથી એ સૌને જિંદગી છે દેવાની... એ જવાબદારી કોની ?

હાથ વિહોણાં, પગ વિહોણાં ભટકે એવા લોક;

ક્રેવાં અંગ વિહોણાં લોક ?

ગઈ કાલે જે મહેનત કરતાં, ધેર બેઠાં એ લોક !

જોને, ભૂખે મરે એ લોક !

એ લોકને માન દઈને, હિંમત છે દેવાની... એ જવાબદારી કોની ?

નવા કચ્છનો નકશો એવો, નવસમાજનો સાર;

સાથી ! નવા સમાજનો સાર

સમાનતા હો, સૌને ન્યાય હો, સૌના હો અધિકાર;

સાથી ! સૌને મળે અધિકાર.

સૌનાં સપનાં સાચાં હો - એ જવાબદારી કોની ?

૩. ખીલ્યાં છે કૂલ

ખીલ્યાં છે કૂલ, ખીલ્યાં છે કૂલ

આપણી આ ધરતી પર ખીલ્યાં છે કૂલ.

નાનેરાં બાળ, એનું જીવન હસતું રમતું

કુલ્લ ધરતી ને થયું ભોયભેગું આયાં

ભાવિનાં શમણાં કેવાં પળમાં થયાં ધૂળ... આપણી.

રમતાં જે હાથ; આજ ખાલી ને ભાંગેલા

ખેલંતાં પાય ; આજ આથડે છે થાકેલા

કૂણાં કૂણાં કાળજામાં પીડાની શૂળ... આપણી.

કોણ એને સંભાળે, કોણ એનું જતનાં કરે ?

કોણ એનાં ખાલીખમ્મ ખિસ્સે ખજાનો ભરે ?

કોણ એનાં કરશે નવેસરથી મૂલ... આપણી.

રમતાં જે બાળ; નવો કચ્છ કેવો થનગનશે

હસતાં થશે તો કચ્છ આપો રૂમગૂમ થશે

બાળકોની ખુશીમાં તો દુનિયા છે કૂલ... આપણી આ ધરતી પર.

૪. વૃદ્ધોની આપવિતી

ડગમગ ડગમગ ચાલતી જિંદગી

ભોંય પરી પટકાણી

શાસ ન ખૂટ્યા, આંસુ ખૂટ્યા

કેવી અધૂરી કહાણી !

તરણું તરણું કરતાં કરતાં

કેવા આ માળા ગુંથા

પેટે બાંધી પાટા કેવા

ધરના ખાડા પૂર્યી

પળભરમાં એ હતું -ના હતું ને નજરું કેવી અટવાણી ? - શાસ ન...

જજબર ગબરુ બેટા ખોયા

ખોઈ વાલી વહુવારુ

દિલનાં દિલાસા પોતરાં ખોયા

છતે દિવે અંધારું

એકલવાયી, પાંગળી હાલત ; કોષે ના પીછાણી - શાસ ન...

કાલ સુધી હતાં ધરનાં મોભી

અમે છાપરાં, છાયા

છો ને ભાંગ્યાં ધરખોરડાં તોયે

મનમાં હજ એની માયા

હૈયાની હામે જીવતર-કેડી પાર હવે કરવાની - શાસ ન...

કોણ સુણો ફરિયાદ અમારી

રાવ કહ્યો કોને કરણું

કોણ રે ટેકો આપે અમને

કોનો ભરોસો કરણું

સરગ-નરકની વાતો શી કરવી; સારી આપકહાણી - શાસ ન...

૫. કેમ નથી બદલાતું ?

કેમ નથી હચમચતું, તૂટતું, કડકભૂસ ના થાતું
જવતર જૂનું-જરણ, જૂણું; કેમ નથી બદલાતું.

ધરતી જેવી માયે કંપી
અવિચળ છતાંય પ્રૂજી
આફતનું અહિ આભ જ ફાટયું
દયા ન કો'યે બૂજી
પળભરમાં તો ભોંયભેગું સૌ, તોય ન કંઈ સમજાતું ?!
હજ્યે કેમ નથી બદલાતું ?!

કહે છે નવનિર્માણ કરે છે !
નવાં નગર એ બાંધે...
માણસ માણસ વચ્ચેની જે તિરાડ
કોઈ નવ સાંધે !
જૂના પાયા, જૂના નકશા... નવું શું અહીં સરજાતું ?!
કેમ ન કેં બદલાતું ?!

મારી અંદર ઉથલપાથલ
ચાલે કંઈક સદીથી
કાંઠા તોહું, ધમરોળી દઉં
શીખું કંઈક નદીથી
અમળાતો, ધૂમળાતો અંદર, તડતડ કંઈક ધૂંધવાતું !
તોય ન કંઈ બદલાતું ?!

એવોયે ઈતિહાસ સુણ્યો
કે માણસજાત લડે છે
ઉથલાવે છે જુલ્મની સતા
અગનની ઝાણ બને છે

કાન્તિનો લલકાર ઉઠે છે; કેમ બધું વિસરાતું ?!
ક્યારે- આ બદલાતું ?!
સમાજ રહે છે સતત બદલાતો.. બધુંય બદલાવાતું
જે કરવાનું હોય કશું તો મારે એ કરવાનું,
એવું નડતર શું છે મનને ? કેમ ન તત્પર થાતું ?!
કઢોને- ક્યારે સૌ બદલાતું ?!

૬. આ તે કેવી છે, ભાઈ ! લોકશાહી !

લોકશાહી... લોકશાહી

આ તે કેવી છે ભાઈ ! લોકશાહી ?

લોકોને માટે યોજના ઘડાય છે

વાયદા વહેંચાય છે ને વચનો અપાય છે

મળવા ટાણે જ બધી મારામારી... આ તે કેવી ?

લોકોને કાંઈ અહીં પૂછતું ન કોઈ

લોકોની જરૂરતો જાણતું ન કોઈ

લોક સુધી હોંચવાની નથી બારી... આ તે કેવી ?

ખાલીખમ્મ જિસ્સાં ને છલકે બજારો

ગરીબનો ઘરખૂણો ખાલી, અંધારો

મહેનતુને કેમ આવી લાચારી... આ તે કેવી ?

આ બાજુ લોક છે ને એ બાજુ સત્તા

લોકો તો ચુંટણીની બાજુનાં પતાં

સત્તામાં લોકની ના ભાગીદારી... આ તે કેવી ?

બંધારણ મસમોટો ચોપડો પૂજાય છે

કાયદાના ફાયદા કોને અહીં થાય છે ?

આજાદીની આ તે કેવી બલિહારી !. આ તે કેવી ?

૭. કોનાં અમે બાળ ?

પૂછશો મા, પૂછશો મા !

કોનાં અમેનાણ... તમે પૂછશો મા !

છોડશો મા, તરછોડશો મા !

એકલાં અટૂલાં અમને છોડશો મા !

માએ પંપાણો' તો હાથ મીઠો માથે

બાપુની બચ્ચી હજી ચમકે છે ગાલે

અધૂરાં છે હેત ; તમે ભૂલશો મા ! - પૂછશો.

માથે નથી છાપણું કે સાથે નથી છાંયો

પેટમાં ન દાઢો ને કંઠ ના તિંજાયો

અભાગ, અજ્ઞાન અમને રાખશો મા ! - પૂછશો.

ગઈ કાલે કારમો કાળ હતો ; વીતી ગયો

આવનારી કાલની બાજી આવો, જતી લ્યો

અંમારા ભાવીને ભૂલશો મા ! - પૂછશો.

કોઈનાં છો બાળ અમે; કેમ નહિ સૌનાં

ચાંપી લ્યો છાતીએ ને લિંગી લ્યો બાથમાં

આ નાનકડાં હૈયાંને ભાંગશો મા ! - પૂછશો.

૮. પ્રેમનો આધાર

બોલો - બોલો

માણસને શું જોઈએ ?

બોલો બોલો...

એક જોયે રોટલો ને પછી જોયે ઓટલો

થોડાં જોયે કપડાં ને જોડે જોયે રૂપિયો

ને એની સાથે ?

એની સાથે માણસને માન જોઈએ, સન્માન જોઈએ.

બોલો - બોલો...

કુંક જોયે ભણતર ને કુંક તો ઘડતર જોયે

તન તંદુરસદાન ને મન ખુશખુશાલ જોયે

પણ એની પહેલાં ?

એની પહેલાં એને સ્વમાન જોઈએ... સ્વમાન જોઈએ

બોલો - બોલો...

દુનિયા આખીનો ખજાનો શા કામનો ?

મલક આખાનું રાજ્યાટ શા કામનું ?

એને તો ભૈ,

એને તો ભૈ, ડેત ને વહાલ જોઈએ

આશા, હિમત ને થોડી ઢૂંફ જોઈએ

માણસને પ્રેમનો આધાર જોઈએ... આધાર જોઈએ

બોલો... બોલો....

૯. મારા ગામના લોકો

મશાલ લઈને, મશાલ લઈને, મશાલ લઈને.... હો - હો !

નીકળી પડ્યા છે, નીકળી પડ્યા છે : મારા ગામના લોકો..

હો - હો મારા ગામના લોકો...

હા - હા મારા ગામના લોકો.

અંધારું છે, અંધારું છે, અંધારું છે.... હો - હો !

કળમુખો અંધાર જતવા નીકળી પડ્યા છે લોકો

હો-હો મારા ગામના લોકો...

હા - હા મારા ગામના લોકો.

કંકર- પથ્થર - રજકશ ઉકે

જંગલ - જાડી-પરવત ઉકે

ઉકે નદી - સમંદર ઉકે

કુદરત સાથે કદમ મિલાવી - કદમ મિલાવી હો - હો

નીકળી પડ્યા છે, નીકળી પડ્યા છે ; મારા ગામના લોકો... હો હો મારા.. હા હા

બુલંદ કઠે ગીત ગુજરતાં

મુક્કી વિંજતાં, કદી ન કરતાં

વાદળ સંગે વાતો કરતાં

ફાળ ભરતાં, પાંખ વિંજતાં, આભ આંબતાં લોકો

નીકળી પડ્યા છે, નીકળી પડ્યા છે! મારા ગામના લોકો.. હો હો.. મારા.. હા હા

સૌને માટે સુખની ખોજમાં

સહિયારા સૂરજની ખોજમાં

જીવનના મતલબની ખોજમાં

સંગ મળીને, જગને બદલવા છેવાડાના લોકો

નીકળી પડ્યા છે, નીકળી પડ્યા છે! મારા ગામના લોકો.. હો હો.. મારા.. હા હા

રોજ સૌને, રોટી સૌને

મકાન સૌને, નિશાળ સૌને

સ્વમાન સૌને, માન હી સૌને

સૌની હો સત્તા એવું રાજ સ્થાપવા લોકો
 નીકળી પડ્યા છે, નીકળી પડ્યા છે! મારા ગામના લોકો.. હો હો મારા.. હા હા.
 હવે ન જુકશે કોઈ માથા
 ભલે લોહીથી પથ રંગાતા
 ભલે મોતના પવન સૂસવતા
 આગળ ધપતા, આગળ ધપતા, આગળ ધપતા લોકો
 કાળમુખો અંધાર જીતવા નીકળી પડ્યા છે લોકો
 હો હો મારા ગામના લોકો
 હા હા મારા ગામના લોકો...

અમદાવાદ ! અમદાવાદ !

વિલાગ - ૫

અમદાવાદ ! અમદાવાદ !

૧. સાયકલ મારી સરરર જાય

(શહેરી મદ્દખણ અંગેનું નવું બાળગીત)

(૧)

સાયકલ મારી સરરર જાય,
ટ્રીન ટ્રીન ટોકરી વગાડતી જાય !
ઝાબી બાજુ સાખુ બનતા, જમણે અગરબતી;
ધ્રમ ધ્રમ લોહું ટીપે, આગળ આવે ભડી !
વળાંક પર ત્યાં રંગરસાયણનું કારખાનું આવે ;
નાક દબાવે મારી સાયકલ, દોટ મૂકીને ભાગે !
કચરાના ઢગલા, ને વેરી વળતાં ગંદાં પાડી;
મારી સાયકલ હવે ખરેખર લાગે છે મુંગાણી !

ભાગંભાગ કરતી જાય,
મારી સાયકલ હંદી જાય !... સાયકલ મારી...

એની આગળ સ્કૂટર જાય, એની આગળ મોટર જાય;
રિક્ષા જાય, ખટારા જાય; મોટાં મોટાં ટ્રેક્ટર જાય;
રસ્તા પર ધૂમાડા થાય,
મારી સાયકલ ખાંસી ખાય !... સાયકલ મારી....

રસ્તાની બંને બાજુઓ, ધૂળ-ધૂમાડો-કંકર-રજકણ;
નાક-કાનમાં ધૂસી જાય, આંખે લહાય-બળતરા થાય;
નિશાળ આવે ત્યાં સુધીમાં આંખો બળતી, માથું દુઃખતું;
સાહેબ જે કંઈ શીખવાડે તે શીખવાનું પણ મન ના થાય,
મારી સાયકલ થાકી જાય !... સાયકલ મારી....

(૨)

આવું કેમ ?... આવું કેમ ?
ક્યાં સુધી રહેવાનું ? એમ ને એમ ?... આવું કેમ ?...

મારું ચાલે ત્યાં 'કાળુ' *ને કદીએ મરવા ના દઉ,
મારું ચાલે તો મિલોને ઝાપે તાળાં દઈ દઉ,
મારું ચાલે તો ફેકટરીઓ ગામની બહાર તગેહું,
મારું ચાલે તો ભૂગળાંને મોહે દૂચા દઈ દઉ !... આવું કેમ ?...
મારું ચાલે તો ગંદા નાળાંને સૂક્કાંભક કરી દઉ,
ધૂળ-ધૂમાડાને મુઠીમાં પૂરી દઈને ગુમ્મ કરી દઉ,
ગરબડ, ગંદકી, શોરબકોરને આપી દઉ હું દેશવટો,
ગળાણી બાંધુ ચીમની ઉપ્પર, ચીમની ઊંચી તાડ કરી દઉ !... આવું કેમ ?...

(૩)

સાયકલ મારી સરરર જાય;
સવાલ કંઈ કંઈ કરતી જાય !

પણ એનાથી શું વળશે ?
કેટલાં
કેટલાં 'કાળુ' મરતાં બચશે ?
ફેકટરીઓ જો બંધ થશે તો સૌની રોજ-રોટી ટળશે,
બંધ થશે જો કારખાનાં તો રંગ, દવાઓ કયાંથી મળશે ?
કપડાં-લતાં, ઘરવખરી ને વાહન-સાધન કયાંથી મળશે ?
કોઈ નવો રસ્તો શોધીને ઉપાય આનો કરવો પડશે;
જળ-જમીન ને હવા બચાવ્યા નવી જ રીતો શોધવી પડશે !
ઉદ્ઘોગોને સફાઈના કંઈ નવા પાઠ શીખવવા પડશે;
ગંદું પાણી દૂર છોડવા, નવી જ નીકો કરવી પડશે !

ધૂળ-ધૂમાડો, શોરબકોરને વસ્તીથી દૂર કરવા પડશે;
રૂપિયાની સાથે સાથે, જીવનનું મૂલ્ય સમજવું પડશે !
સાયકલ મારી સરરર જાય,
અવનવી વાતો કરતી જાય !

(૪)

શું શું કરશું ? શું શું તજશું ?

શરૂઆત અહીં કોણ જ કરશે ?

જીવવાનો અધિકાર બધાંનો,
વાત આટલી કોણ સમજશે ?
હવા બધાંની, પાણી સૌનું, જમીન પણ છે આપણ સૌની,
એની જળવળી સૌ કરશું, સંપત્તિ છે આપણ સૌની !
સાયકલ મારી સરરર જાય,
સાચી વાતો ફૂછેતી જાય !

રચના સંદર્ભ : 'દર્શન' (અમદાવાદ) દ્વારા તૈયાર કરાયેલ 'સાયકલ મારી સરરર જાય' (નાટક) આઉટયો ક્રેસેટ માટે લખાયેલ ગીત. આ નાટક અને ગીત અમદાવાદની શ્રમજીવી વિસારની મુનિસિપલ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં હો. ૫-૬-૭ નાં કિશોર-કિશોરીઓ સાથેની ચચ્ચાઓના આધારે સર્થિયાં હતાં

* કાળુ - નાટકમાં આવતું શ્રમજીવી પરિવારના કિશોરનું પાત્ર, જે મુદ્દુખળાને કારણે ગંભીર બિમારીમાં પડકાઈ મૃત્યુ પામે છે.

૨. અમન - ગીત

('હમ હોંગે કામયાબ'ની ધૂન)

અમે આવ્યાં અમન - પથિક, અમે આવ્યાં અમન - પથિક

અમે આવ્યાં અમન-પથિક તમારી પાસ.... હો - હો - હો....

દિલમાં લઈને આશ, હિંમત ને વિશ્વાસ

અમે આવ્યાં અમન-પથિક તમારી પાસ.

લૂંછીને સૌની આંખનાં આંસુ, સપનાં નવજીવનનાં દેશું

અમે ગાંશું પ્રેમનાં ગીત તમારી સાથ... હો - હો - હો....

દિલમાં લઈને આશ, હિંમત ને વિશ્વાસ.... અમે આવ્યાં.

સૌને શાંતિ, સૌને ન્યાય; રોજી-રોટી ધરની છાંય

સૌને સલામતી મળી જાય એ નિરધાર.... હો - હો - હો....

દિલમાં લઈને આશ, હિંમત ને વિશ્વાસ.... અમે આવ્યાં.

સૌની મહેનતથી આબાદ, આપણ સૌનું અમદાવાદ

સૌનો સહિયારો છે દેશ આ વિશાળ.... હો - હો - હો....

નવો હશે સમાજ, સૌનો હશે સમાજ

દિલમાં બસ એક આશ ને વિશ્વાસ !

અમે આવ્યાં અમન - પથિક તમારી પાસ....

એપ્રિલ, 2002

રચના સંદર્ભ : ૨૭મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૨ના માનવસંહાર પદ્ધતિ, કેટલાંક સ્વૈચ્છક સંગઠનોએ અમદાવાદમાં 'અમન-સમુદ્દર'ની રચના કરી. જેનાં સ્વયંસેવકો - 'અમન-પથિકો' અસરગ્રસ્તોના સાથે રહીને, એમના પણો હલ કરવા સક્રીય થયાં તે નિભિતે રચેલું સંવાન.

3. શહેરની આ સડકો

શહેરની આ સડકો ઉપર ઘટનાઓનો ભડકો
થોડા છાંટા, થોડી છાયા; કડવો તીખો તડકો શહેરની.

શહેરની આ સડકો ઉપર અથડાતા લોકો, અટવાતા લોકો
સાવ સીધા સાદા તોયે સપડાતો લોકો, બદલાતા લોકો
અણજાણ્યા કો આટાપાટા રમાડતી સડકો શહેરની.

અંધારામાં આથડતા ને અજવાળે અંજાતા
ભીતરની વજા કથી પિડાથી પળપળ એ પિંજાતા
કર્યો ભરોસો એ જ ભીતના ભાંગ્યાનો છે ફડકો ... શહેરની.

પંડનો પરસેવો વેચી રોટી રળતા લોકો, તોયે ભૂખે મરતા લોકો
એકમેકના ટાંકે-ટેબે ટકી જનારા લોકો, ઊરાડતા લોકો
કોણા : કહોને, રોકે એમના ડરનો થર્ડ થર્ડ થડકો ... શહેરની.

કોઈ ખેંચતું દોરી અહિંયા પરવશ એ ખેંચાતા
માંચલો મેલી વેગળો અહિંયા હરદમ એ વેચાતા
કાચનાં છે વાસણા; એને હળવે હળવે અડકો ... શહેરની.

અગડંબગડં ઓળખથી 'એ' સતત રહે ગરવાતા
સાચનો ધરીએ કાચ તોયે હવે નથી શરમાતા
લોકશાહીના નામે 'કેવાં' રમતા અડકો-દડકો ... શહેરની.

ઑક્ટોબર 2002.

રચના સંદર્ભ : ૨૦૦૨-દિસેમ્બરની, ગુજરાત માટે કસોટીસમી અને દેશ માટે કંઈક નિષ્ણાયક
ગજાય એવી ચુંટણી સમયે તૈયાર કરેલી આઉયોકેસેટ "મત એટલે તમે ને તમે એટલે મત" ના
શહેરી વિસ્તાર માટેના ભાગ માટે લખેલું ગીત.

4. હર બાર કિસી ભી દંગે મે

હર બાર કિસી ભી દંગે મે
હમ ઔરત હી બેઈઝુંત કર્યો ?
યહ નફરત કર્યો ? યહ જિલ્લત¹ કર્યો ?
યહ દહશત² કર્યો ? યહ વહશત³ કર્યો ?

યહ રજિયા, લક્ષ્મી, મરિયમ, સિમરન, નૂર કી બેટી પૂછતી હૈ
રોજા કી સાથિન પૂછતી હૈ, હામા કી બહનેં પૂછતી હૈ
કૌસર કી બેટી પૂછતી હૈ - કાતિલ કી ઈતની ઝુર્રત⁴ કર્યો ?

કર્યો સાલો અપને બીચ ઉન્હેં
બાન્દૂક કો બોને હિયા હમને
સાદિયોં સે કલિયાં નોંચ રહે
નાખૂન કો બઢને હિયા હમને
હિટલર કે જમાને ફિરસે કર્યો ? નસલોં⁵ કે નામ પે નફરત કર્યો ?

ચુલ્હે ન જલે, ઘર જલા દિયે
પાની ન મિલા, દિલ ઠૂબો દિયે
ઈન જુબ કે ટેકેદારોં કે હાથોં મેં નાઝે-સિયાસત⁶ કર્યો ?

રિશ્ટોં કે આઈને ટૂટ ગયે
શીશોં કી દરારેં ચીખ ઉઠીં
ંલફૂંજોં કે માયને છૂટ ગયે
હોઠોં કી 'બિવાઈ રીસ ઉઠીં

માસૂમ ગુલાબી સપનોં કે દમ ઘોટનેવાલી હરકત કર્યો ?

હમસે તો રહા ના જાયેગા ઈસ ખૂન સે લથપથ દુનિયા મેં
હમસ તો સહા ના જાયેગા યહ ઝોરો-ઝબર⁷ ઈસ દુનિયા મેં
યહ બેલ હૈ આદમખોરી⁸ કા, ફિર ઉસમેં અપની શિરકત⁹ કર્યો ?

હું હચ્છું છું કે મારી કવિતામાં માણસજીતની
સાથે સંકળાયેલી દરેક ચીજ હોય. હું હચ્છું છું
કે એમાં લોકોની પીડા, હુઃખ, આકોશ, આનંદ
અને આશાનો સૂર સંભળાવો જોઈએ. મારા
ભાવકોને પોતાના પ્રત્યેક અનુભવોની
અભિવ્યક્તિ મારી કવિતામાં - કહો કે આ
આપણી કવિતામાં મળતી રહે. કલા વિશેનો
મારો આ અભિપ્રાય કદી બદલાવાનો નથી.

- નાનીમ લિકિયત
(તુર્કસ્તાનનો જનવાદી-કાન્નિકારી કવિ)



મંદિર ભી નહીં, મસ્જિદ ભી નહીં
નફરત હૈ હુમેં દીવારોં સે
જીના હૈ હુમેં, કહના હૈ હુમેં
નફરત હૈ જંગ કે નારોં સે

ઈકીસ સદી કે સૂરજ કો, નિગલેગી જુલ્મ કી જુલ્મત¹² ક્ર્યો ?

11 ડિસેમ્બર, 2002

ઉદ્દૂ શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય : ૧જિલ્લત - અપમાન; ૨દહશત - શંકા, ડર;
૩વહશત - જંગલીપણું; ૪રૂરત - હિંમત; ૫નસલ - જીતિ; ૬નજી - નાડી;
સિયાસત - રાજનીતિ; ૭લફ્જ - શબ્દ; ૮બિવાઈ - ચીરા, કાપા, ચામડીના વાઢિયા;
૯ઝીરો-જબ્બર - જબરજસ્તી; ૧૦આદમખોરી - જનસંહાર; ૧૧શિરકત - ભાગીદારી;
૧૨જુલ્મત - અંધકાર

રચના સંદર્ભ : તા. ૧૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૨ અમદાવાદમાં “શાંતિ માટે મહિલા-મજર્કો” નામે સાસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં આ રચના પહેલીવાર છેરેમાં વાંચી. ૬-૧૨-૦૨ એ રચનાનું મુખ્ય - “હર બાર કિસી ભી....” બરોબર દાયકા પહેલાં, બાબરી મરિયુના ધ્વંસ પછી, અમદાવાદમાં કાર્યરત એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનાં મુસ્લિમ અને હિંદુ/દલિત મહિલાસભ્યો સાથે કોમીએક્તા અંગે વિચાર-શિબિરની સાથોસાથ નાટ્યશિબિર કરી હતી તે વખતે લઘ્યું હતું. એ નાટકનું શિર્ષક પણ આ જ રાખેલું. ગીત આખું આ વર્ષ, ૨૮ ફેબ્રુઆરી પછી (૨૦૦૨)ના ગુજરાત જનસંહાર નિમિત્તે લખાયું.

શાંત્ય ક્લેસેટ્સ

1. ‘સરખી સાહેલી’ (4 ગીતો)	નારીવાદી ગીતો	વાચા સેતુ સુતિ
2. ‘ન્યા’નો મારગ’	મહિલા, કાયદો અને કાનૂની પ્રક્રિયા	સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર - સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચ
3. ‘હાથ અને હેઠું’ (8 ગીતો)	ગ્રામીણ નારીનો શ્રમ અને સંવેદનો	‘જાગ્રત’ (સેન્ટ જેવિયર્સ કોલેજ)
4. ‘ઓક હો કે રહેંગો’ (1 ગીત)	કોમી એક્તા	‘જાગ્રત’ (સેન્ટ જેવિયર્સ કોલેજ)
5. ‘લાગ્યો લડત કેરો રંગ’ (2 ગીતો)	દલિતો અને સ્વમાન	નવસર્જન અને દર્શન
6. ‘ટોલ વગાડો, અજ્વાળાં ઉતારો’ (2 ગીતો)	દલિતો અને સંગાઈન	નવસર્જન અને દર્શન
7. ‘મશાલ લઇને, મશાલ લઇને’ (8 ગીતો)	ભૂંકપગ્રસ્તોના પુનઃ નિર્માણ સંદર્ભ વંચિતો	સ્નેહ સમુદ્દ્ર અને પરતેનો ભેદભાવ દર્શન
8. ‘આપણો અવસર’ અને ‘મંજુલા’ (2 ગીતો)	પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની ભાગીદારી અભિયાન	મહિલા સ્વરાજ
9. ‘ગ્રામસભા’ (2 ગીતો)	પંચાયતીરાજ અને વંચિતો	ગુર્જરવાડી અને દર્શન
10. ‘પંચાયત ચુંટણી’ (4 ગીતો)	પંચાયતીરાજ અને વંચિતો	ગુર્જરવાડી અને દર્શન
11. ‘છેવાડાનું ફળિયું’ (4 ગીતો)	દલિત નારીકથા	સામાજિક ન્યાય કેન્દ્ર

સંવેદન સાંસ્કૃતિક મંચનાં પ્રકાશાનો

1. 'સાભરમતી પૂછે છે'	સંપાદન : ડૉ. સરૂપ ધૂવ	રૂ. 25.00
(જનવાદી સાહિત્ય સંગ્રહ)	હિરેન ગાંધી	
2. 'દસ્તાવેજ'	મૌન બલોલી	રૂ. 25.00*
(જનવાદી કાવ્ય સંગ્રહ)		
3. 'સળગતી હવાઓ'	ડૉ. સરૂપ ધૂવ	રૂ. 75.00
(જનવાદી કાવ્ય સંગ્રહ)		(રૂ. 60.00)*
4. 'સર્જક ચેતના : પ્રશ્નો અને પડકારો'	ડૉ. સરૂપ ધૂવ - હિરેન ગાંધી મયંક ઓઝા	અગ્રાહ્ય
(અભ્યાસ લેખ અને અન્ય સાહિત્ય)		
5. 'લોહી લુહાણ વર્તમાનની રિમર્ક'	સંપાદન અને અનુવાદ : (કાંતિકારી પંજાબી કવિ 'પાશ'નો હિરેન ગાંધી	રૂ. 150.00 (રૂ. 100.00)*
સંપાદિત કાવ્ય સંગ્રહ)		

* આ કિંમત નીચેના પ્રામિસ્થાનેથી સીધી ખરીટી કરનાર માટે છે. ઉપરોક્ત તમામ પ્રકાશનોમાં વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ વળતર મળશે. ટપાલથી મંગાવનાર માટે પોર્ટેજ ખર્ચ અલગ.

પ્રાપ્તિસ્થાન :

દર્શન

A-9/4, સહજાનંદ ટાવર્સ,
રેલ્વે ઑવરાઓઝના છેડે, જીવરાજ પાર્ક,
અમદાવાદ - 380 051.
ફોન : 079 - 6815484, 6820088